

केन्द्रीय तहमा रहेका राज्यका अधिकार तथा दायित्वहरूमध्ये केही अधिकार तथा दायित्वहरूलाई स्थानीय तहका निर्वाचित निकायहरूमा कानूनद्वारा नै हस्तान्तरण गर्ने प्रक्रिया निकोपण हो। विकेन्द्रीकरणको सफल कार्यान्वयनका लागि राजनीतिक विकेन्द्रीकरणका साथ साथै वित्तीय विकेन्द्रीकरण र प्रशासनिक विकेन्द्रीकरणलाई एकैसाथ कार्यान्वयन गरिनुपर्दछ। यीमध्ये कुनै एकको अनुपस्थितिमा अर्को कार्यान्वयन गर्दा परिणाम अपूरो र अर्ध हुन जान्छ।

(९) सकारात्मक विभेद भनेको के हो ? वर्णन गर्नुहोस्। (What is positive discrimination? Explain.) (5)

उत्तर :

सकारात्मक विभेद (Positive Discrimination) भन्नाले समाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक तथा राजनैतिक वञ्चितकरणमा परेका वर्गलाई राज्यको मूलधारमा ल्याउनको लागि त्यस्ता वर्गलाई छुट्टै अवसरको सिर्जना गर्नुलाई बुझिन्छ। अर्थात् सकारात्मक विभेद भन्नाले सामान्यतया समाजमा सदियौदेखि चलिआएका असमानता र विभेदलाई अन्त्य गरी वञ्चित गरिएका समुदाय/वर्गलाई त्यस्तो अवसरको सिर्जना गर्नु हो जसले उनीहरूलाई अरू मानिसहरूसँग प्रतिस्पर्धामा उत्रिने आधारहरू दिनुका साथै प्रतिस्पर्धामा उत्रिन योग्य तुल्याउँछ।

मानव अधिकार सम्बन्धी धेरै अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूले समाजका आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक, राजनैतिक लगायतका क्षेत्रमा पिछडिएको वा पछाडि पारिएका वा जातीय विभेद र छुवाछुत भोग्दै आएका वर्ग वा समुदायका व्यक्तिहरूका लागि राज्यद्वारा विशेष संरक्षण प्रदान गर्नुपर्ने कुरामा विशेष जोड दिएको पाइन्छ। राज्यद्वारा प्रदान गरिने यस्तो विशेष संरक्षणको व्यवस्थालाई मुलत: विशेष संरक्षण (Special protection), सकारात्मक विभेद (Positive discrimination), सकारात्मक कारवाही (Affirmative action), परिपूरण सम्बन्धी कार्य (Compensatory action), आरक्षण (Reservation) जस्ता विभिन्न उपायबाट प्रचलनमा ल्याएको पाइन्छ। त्यसमा पनि नेपालमा सकारात्मक विभेद र आरक्षण शब्द बढी प्रचलनमा रहेको पाइन्छ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले पहिलोपटक राजनीतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक रूपले पछाडि परेका वर्ग र समुदायको शासन प्रक्रियामा सहभागिता सुनिश्चित गर्नका लागि सकारात्मक विभेद (positive discrimination) को अवधारणा अंगीकार गरेकोमा वर्तमान संविधान, २०७२ ले पनि सकारात्मक विभेदको अवधारणालाई अंगीकार गरेको पाइन्छ, जस्तै :-

- नेपाललाई बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक विशेषतायुक्त राष्ट्रको रूपमा परिभाषित गर्दै समावेशी संघीय राज्यको रूपमा घोषणा गरेको छ।
- सामाजिक न्यायको हक अन्तर्गत आर्थिक, सामाजिक वा शैक्षिक दृष्टिले पछाडि परेका महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, मधेशी समुदाय, उत्पीडित वर्ग, गरिब, किसान र मजदुरलाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा राज्यको संरचनामा सहभागि हुने हक हुने कुरा प्रत्याभूत गरेको छ।
- त्यस्तै गरी राज्य संरचनाका सबै अंगमा मधेशी, दलित, आदिवासी, जनजाति, महिला, मजदुर, किसान, अपांग, पिछडिएको वर्ग र क्षेत्र सबैलाई समानुपातिक

समावेशीको आधारमा सहभागी गराउने विषयलाई राज्यको दायित्वको रूपमा स्वीकार गरेको छ ।

- त्यस्तै गरी राज्यको निर्देशक सिद्धान्त र नीतिहरूमा पनि सकारात्मक विभेदको मान्यतालाई अंगीकार गरेको छ ।

अन्त्यमा, सकारात्मक विभेद भनेको समानता कायम गर्ने एउटा उपाय हो । अर्थात् असमानहरूलाई समान बनाउने उद्देश्यले कुनै व्यक्ति वा वर्ग विशेषलाई दिइने अस्थायी प्रकारको प्राथमिकता वा छुटलाई सकारात्मक विभेद भनिन्छ । सबै नागरिक कानूनको दृष्टिमा समान रहने र सामान्य कानूनको प्रयोगमा नागरिक माथि धर्म, वर्ण, जात जाति, उत्पत्ति, भाषा, लिङ्ग वैचारिक आस्था वा ती मध्ये कुनै कुराका आधारमा भेदभाव नगरिने मान्यता औपचारिक समानता हो भने आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक दृष्टिले पछाडि परेका वर्गको विकास, संरक्षण र सशक्तिकरणका लागि कानूनद्वारा विशेष व्यवस्था गर्नु सकारात्मक विभेद हो । आज सर्वत्र चर्चाको विषयको रूपमा रहेको समानता औपचारिक समानता नभई सकारात्मक विभेद सहितको समानता हो ।

राज्यको अग्रगामी पुनर्संरचना - विद्यमान वर्गीय, जातिय, भाषिक, लैङ्गिक, सांस्कृतिक, धार्मिक र क्षेत्रीय भेदभावको अन्त्य गर्न राज्यको केन्द्रीकृत र एकात्मक ढाँचाको अन्त्य गरी राज्यलाई समावेशी, लोकतान्त्रिक पद्धतिमा रूपान्तरण गर्नु नै राज्यको अग्रगामी पुनर्संरचना हो । नेपालको संविधान, २०७२ को भाग ५ मा राज्यको संरचना र राज्य शक्तिको बाँडफाँड सम्बन्धी विस्तृत संवैधानिक व्यवस्था गरेको पाइन्छ ।

(१०) छोटो टिप्पणी लेख्नुहोस् । (What Short Note) (2.5+2.5) = (5)

(A) कानूनी राज्य (Role of Law)

(B) नागरिक समाज (Civil society)

(A) कानूनी राज्य (Role of Law)

कृपया यसबारेमा जानकारी लिनेको लागि लोक सेवा आयोगद्वारा ना.सु. (समावेशी), २०६९ मा सोधिएको प्रश्नहरूमध्ये ९ नं. को प्रश्नको उत्तर हेर्नुहोला ।

(B) नागरिक समाज (Civil society)

औपचारिक र अनौपचारिक दबाव समूहका रूपमा समाजका कमजोर एवम् सीमान्तकृत वर्ग, सम्बन्धित पेशा, धार्मिक र सांस्कृतिक समूहका व्यक्तिलाई सहयोग पुऱ्याउने काममा लागि रहने कानूनी मान्यताप्राप्त, गैरनाफामूलक र स्वयमसेवी संघ/संस्था/समूहहरूलाई नै नागरिक समाज (Civil society) भनिन्छ । नेपाल वार एशोसिएसन, नेपाल उद्योग बाणिज्य संघ, नेपाल प्रध्यापक संघ जस्तै विभिन्न पेशागत समूह, विभिन्न धार्मिक र सांस्कृतिक समूह आदिलाई नेपालका नागरिक समाजका रूपमा लिने गरिन्छ । देश विकासका लागि नागरिक समाजले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्ने हुँदा नागरिक समाजलाई सुशासनको आधार स्तम्भका रूपमा पनि लिने गरिएको पाइन्छ । सरकारी, निजी र गैरसरकारी क्षेत्र एवम् नागरिक समाजका बीचको सहकार्य, समझदारी र समन्वयबाट मुलुकको सामाजिक, आर्थिक विकासमा सहयोग पुगी समृद्ध, समुन्नत र न्यायपूर्ण राष्ट्र निर्माण गर्ने कार्यमा सहयोग पुग्ने कुरामा दुई मत हुन सकिदैन । सन् १९८० को दशकमा नागरिक अधिकार र उपभोक्तावादी आन्दोलन सँगै अगाडी आएको नागरिक समाजको अवधारण आज

सम्म आई पुग्दा राज्यसञ्चालन प्रक्रियामा नागरिक समाजको भूमिका सशक्त, सहयोगी र दबावकारीसमेत हुँदै आएको पाईन्छ । नागरिक समाजमा अन्तर्निहित रहने देहाय बमोजिमका आधारभूत चरित्रबाट पनि यस बारेमा अभ स्पष्ट हुन सकिन्छ :-

- वैधानिक हुन्छ, कुनै कानूनको आधारमा दर्ता हुन्छ ।
- नाफा होइन, स्वयम्सेवी भावनाबाट प्रेरित हुन्छ ।
- स्वायत्त र स्वचालित संस्थाका रूपमा स्थापित हुन्छ ।
- राजनीतिक विचारधारा, राजनीतिक क्रियाकलापबाट अलग र स्वतन्त्र हुन्छ ।
- सदस्यता खुला रहेको प्रजातान्त्रिक संस्था हुन्छ ।
- आफ्नो होइन, लक्षित समुदायको हितमा काम गर्दछ ।
- सरकार र समुदायबीच पुलको काम गर्दछ ।

अन्त्यमा, के भन्न सकिन्छ भने नागरिक र राज्यका बीचको रिक्ततामा पुलको काम गर्ने नागरिक समाज सरकार र जनताका बीचमा नतिजामूलक सम्बन्ध कायम गराउन क्रियाशील रहन्छ । राज्यप्रदत्त सार्वजनिक सेवाहरू न्यून रूपमा पुगेका क्षेत्र एवम् भूभागमा नागरिक समाजको भूमिका सेवाप्रवाह, जनपरिचालन, चेतना अभिवृद्धिलगायत सामाजिक तथा आर्थिक विकासका लागि प्रभावकारी भएको पाईन्छ ।

मनोबल (Morale) - शाब्दिक अर्थमा व्यक्तिको मनको बल, आँट तथा साहस, आत्मबल, आन्तरिक उत्साह एव आत्मविश्वासलाई मनोबल भनिन्छ । सार्वजनिक प्रशासन सन्दर्भमा कुनै पनि सार्वजनिक संगठनमा कार्यरत जनशक्तिको कार्य गर्ने आँट, उत्साह एव आत्मबललाई नै मनोबल भनी बुझिन्छ । मनोबल व्यक्ति तथा समूहको विचार दृष्टिकोण र संवेदना संग सम्बन्धीत विषयवस्तु हो । संगठनको लक्ष्य प्राप्तीका लागि त्यहाँ कार्यरत जनशक्तिको मनोबल उच्च हुनु पर्ने आवश्यक मानिन्छ । उच्च मनोबलका लागि उत्प्रेरणा का मौद्रिक तथा गैर मौद्रिक प्रोत्साहनको प्रयोग गर्न सकिन्छ । कर्मचारीको मनोबलमा प्रभाव पार्ने तत्वहरूमा उत्प्रेरणा वाहेक निजको सामाजिक - पारिवारिक स्थिति, संगठनको मूल्य-मान्यता, समन्वय तथा संचार प्रणाली, स्वयंको शारिरीक अवस्था, पर्यावरणीय स्थिति, निजको रूची, पुरस्कार दण्ड प्रणाली जस्ता तत्वहरू पनि रहेका हुन्छन् ।

(११) कानूनका स्रोतहरू के के हुन् ? छोटकरीमा बयान गर्नुहोस् । (What are the sources of law? Explain in short.) (5)

उत्तर :

समाजको निरन्तर विकास गर्न र समाजमा शान्ति, सुव्यवस्था कायम राखी राख्नका लागि बनाइएका लिखित नियमहरूको संग्रह नै कानून हो । संकुचित अर्थमा ऐनलाई मात्र कानून भन्ने गरिएता पनि बृहत् अर्थमा कानून अन्तर्गत मुलुकको मूल कानून संविधान देखि लिएर ऐन, नियमावली, विनियमावली, निर्देशिका, सन्धी, सम्झौता तथा अख्तियारवालाहरूका आदेशहरू समेत पर्दछन् । कानूनको स्रोत भन्नाले कानूनको रूपमा रहेका व्यवहार एवं नियमहरूलाई बुझिन्छ । कानूनका स्रोतहरू के-के हुन् भन्ने सन्दर्भमा विधिशास्त्रहरूबीच मतभिन्नता रहेको पाइन्छ । तथापि विभिन्न विधिशास्त्रीहरूको कथनका आधारमा नै कानूनका स्रोतहरू देहायबमोजिम रहेका छन् भनी भन्न सकिन्छ :-

कानूनका स्रोतहरू (sources of law)	
(क) विधायन (Legislation)	(ख) नजीर (Precedent)
(ग) प्रथा - परम्परा (Custom)	(घ) कानूनविदका लेख (कानूनी साहित्य)
(ङ) व्यवसायिक राय (Professional Opinion)	(च) समन्याय (Equality)
(छ) तर्क (Reason)	(ज) चीरभोग (Prescription)

माथि उल्लेखित कानूनका स्रोतहरू मध्ये विधायन, नजीर र प्रथा परम्परालाई नै कानूनका प्रमुख स्रोतहरूका रूपमा लिइन्छ, जसबारेमा तल सक्षिप्तमा चर्चा गरिन्छ :-

□ विधायन (Legislation)

शक्तिपृथकीकरणको सिद्धान्तअनुसार कानून निर्माण गर्ने अधिकार एवं जिम्मेवारी पाएको विधायिकाबाट निर्मित प्रत्यक्ष कानूनलाई नै विधायन भनिन्छ । कानूनको स्रोतको रूपमा विधायनको स्थान सर्वोपरी रहेको छ । हाम्रो सन्दर्भमा भन्नुपर्दा व्यवस्थापिका संसदबाट निर्मित ऐन नै विधायन हो । विधिशास्त्री ग्रे (Gray) का अनुसार विधायन भन्नाले राज्यको व्यवस्थापिकाद्वारा गरिएको घोषणालाई जनाउँदछ । विधायनलाई मूलतः सर्वोच्च विधायन र प्रत्यायोजित/अधिनस्थ विधायन गरी दुई प्रकारमा वर्गीकरण गर्ने गरेको पाइन्छ । सर्वोच्च विधायन अन्तर्गत विधायिकाद्वारा निर्मित ऐन कानूनहरू पर्दछन् भने सो अन्तर्गत बनेका नियमावली, विनियमावली, निर्देशिका, आदेश आदि प्रत्यायोजित/अधिनस्थ विधायन अन्तर्गत पर्दछन् ।

□ नजीर (Precedent)

मुद्दामामिलाको रोहमा फैसला वा आदेशमा न्यायलयद्वारा व्याख्या गरी स्थापित गरिएका कानूनी सिद्धान्तहरूलाई नजीर भनिन्छ । व्यवस्थापिकाले विधायन बनाई प्रतिस्थापन नगर्दा सम्म यी सिद्धान्तहरू त्यस्तै प्रकारका विवादमा कानून सरह लागु हुन्छन् । नजीरलाई अदालती निर्णय वा अदालत निर्मित कानून (Judge-made Law) पनि भनिन्छ । Common Law मा कानूनको स्रोत अन्तर्गत विधायनपछि नजीरको स्थान आउँछ भने Civil Law ले भने नजीरलाई कानूनको स्रोत नै मान्दैन । नजीरको उत्पत्ति र विकास बेलायतको Common Law अन्तर्गत भएको हो । हाम्रो देशमा पनि Common Law System अनुसरण गरिएकोले वर्तमान संविधानको धारा ११६ मा नजीरलाई कानून सरह लागु हुने बाध्यात्मक सिद्धान्तको रूपमा स्थापित गरिएको पाइन्छ ।

□ प्रथा - परम्परा (Custom)

कुनै समुदायले स्वेच्छापूर्वक र कुनै भेदभाव विना एकनास रूपले लामो अवधि सम्म मान्दै आएको मानवीय व्यवहारको नियम, जुन नियमलाई मान्नु त्यस समुदायले बाध्यात्मक मानेको हुन्छ, त्यहि नियमलाई प्रथा (Custom) भनिन्छ । विधिशास्त्री Allen ले प्रथा भन्नाले पारस्परिक व्यवहारको परिपेक्ष्यमा स्वाभाविक रूपमा पालना गरिदै आएको आचरणको नियमलाई जनाउँदछ भनी परिभाषा गरेको पाइन्छ । प्रथा कानूनको एउटा महत्वपूर्ण स्रोत हो । तथापि प्रथाले कानूनको स्रोतको रूपमा मान्यता प्राप्त गर्नका लागि उक्त प्रथा वैध हुनुपर्दछ । औचित्यता, प्राचीनता, निरन्तरता, निश्चितता, अनिवार्य पालना, शान्तिपूर्ण उपयोग र कानून अनुकूलता तत्वहरू विद्यमान रहेको प्रथालाई मात्र वैध प्रथा मानी कानूनको स्रोतको रूपमा स्वीकारिन्छ ।

प्राङ्गण्य - "विवादग्रस्त विषयमा सक्षम अदालतद्वारा विचार गरिएको र निर्णय गरिसकिएको थियो।" भन्ने हुन्छ। "कुनै पनि व्यक्ति उपर अदालतमा त्यसै कसुरमा एक पटक भन्दा बढी मुद्दा चलाइने र साजय गरिने छैन"-नेपालको संविधान २०७२ को धारा २०(६)। "अड्डामा मुद्दा गरी फैसला भएपछि सो फैसला उपर ऐन बमोजिमको पुनरावेदन नभई सोही मुद्दामा उसै भगडियाका नाउँको फिरादपत्र लिई सुन्नु हुँदैन" लिएको भएपनि खारेज गरिदिनु पर्छ।" अ.व. ८५। तत्त्वहरू : (क) विवादको विषयवस्तु एउटै, (ख) कार्यकरण (Cause of Action) एउटै, (ग) मुद्दाका पक्षहरू एउटै, (घ) सक्षम अदालत एउटै, (ङ) सक्षम अदालत हुनुपर्ने (च) सुनी अन्तिम रूपमा निर्णय गरेको।

(१२) संवैधानिक अंग भन्नाले के बुझिन्छ ? वर्तमान संविधानले व्यवस्था गरेअनुसार लोक सेवा आयोगको गठन प्रक्रिया तथा काम, कर्तव्य र अधिकारको चर्चा गर्नुहोस्। (Who do you understand by constitutional organ? Explain the composition and functions, duties and powers of Public Service Commission according to existing constitution of Nepal.)

(2+3+5) = 10

उत्तर :

संवैधानिक अंग (Constitutional Organ)

संविधान मुलुकको मूल कानूनको रूपमा रहेको हुन्छ। जुन कानूनसँग वाभिएका अन्य प्रचलित कानूनहरू वाभिएको हदसम्म अमान्य हुन्छन्। यही मूल कानून अनुसार नै मुलुकको राज्य सञ्चालन हुने गर्दछ। राज्य सञ्चालनार्थ गठन हुने सरकारका तीन अङ्ग कार्यपालिका (मुलुकको दैनिक शासन सञ्चालन गर्ने अर्थात् कानूनको कार्यान्वयन गर्ने अङ्ग), व्यवस्थापिका (कानून निर्माण गर्ने अङ्ग) र न्यायापालिका (कानूनको व्याख्या गर्ने अङ्ग) वाहेक पनि संविधानले अन्य स्वतन्त्र निकायहरूको व्यवस्था संविधानमै गर्दछ भने त्यस्ता निकायहरूलाई संवैधानिक अङ्गको रूपमा लिने गरिन्छ। वर्तमान संविधानले देहाय बमोजिमका १३ वटा संवैधानिक अङ्गहरूको व्यवस्था गरेको पाइन्छ :-

संवैधानिक अंग	संवैधानिक अंगको प्रमुख कार्यहरू
१. अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग	● कुनै पनि सार्वजनिक पद वा ओहदामा बसेको व्यक्तिले भ्रष्टाचार गरेर आफ्नो अधिकारको दुरुपयोग गरेमा यसले अनुसन्धान र जाँचबुझ गरी मुद्दा दर्ता लगायतका आवश्यक कार्यवाही गर्ने गराउने।
२. महालेखा परीक्षक	● अदालत लगायत सबै सरकारी कार्यालयको अन्तिम लेखा परीक्षण गर्ने।
३. लोक सेवा आयोग	● निजामति सेवामा नियुक्ति गर्नका लागि उपयुक्त उम्मेदवार छनौट गरी नियुक्तिको लागि सिफारिस गर्ने समेतको कार्य।
४. निर्वाचन आयोग	● संघीय व्यवस्थापिका, प्रदेशसभा, नगर सभा र गाउँ सभाको निर्वाचन, सञ्चालन, रेखदेख, निर्देशन र नियन्त्रण गर्ने।
५. राष्ट्रिय मानवअधिकार	● कुनै व्यक्तिको मानव अधिकार उल्लङ्घन भइरहेको

आयोग	कुराको जानकारी लिई तत्काल उद्धार गर्ने, मानव अधिकारको उल्लङ्घनबाट पीडितभएको व्यक्तिलाई कानूनअनुसार क्षतिपूर्ति दिन आदेश दिने र अन्य अधिकारको प्रयोग एवम् कर्तव्यको पालना गर्ने गराउने ।
६. राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग	● संघ, प्रदेश र स्थानीय तहलाई प्राकृतिक स्रोत/राजस्वको बाँडफाँड सम्बन्धी कार्य गर्ने ।
७. राष्ट्रिय महिला आयोग	● महिलाको हक, हित सँग सरोकार राख्ने नीति तथा कार्यक्रमको तर्जुमा गरी कार्यान्वयन समेतका कार्य गर्ने ।
८. राष्ट्रिय दलित आयोग	● दलित समुदायको समग्र स्थितिको अध्ययन तथा अन्वेषण गरी तत्सम्बन्धमा गर्नुपर्ने नीतिगत, कानुनी र संस्थागत सुधारका विषय पहिचान गरी नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने लगायतका कार्य ।
९. राष्ट्रिय समावेशी आयोग	● खस आर्य, पिछडा वर्ग, अपांगता भएका व्यक्ति, ज्येष्ठ नागरिक, श्रमिक, किसान, अल्पसंख्यक एवं सीमान्तीकृत समुदाय तथा पिछडिएको वर्ग र कर्णाली तथा आर्थिक रूपले विपन्न वर्ग लगायतका समुदायको हक अधिकारको संरक्षणका लागि अध्ययन तथा अनुसन्धान गर्ने लगायतका कार्य ।
१०. आदिवासी जनजाति आयोग	● संघीय कानूनले तोकेबमोजिमका कार्यहरू गर्ने ।
११. मधेशी आयोग	● संघीय कानूनले तोकेबमोजिमका कार्यहरू गर्ने ।
१२. थारु आयोग	● संघीय कानूनले तोकेबमोजिमका कार्यहरू गर्ने ।
१३. मुशिलम आयोग	● संघीय कानूनले तोकेबमोजिमका कार्यहरू गर्ने ।

उल्लेखित संवैधानिक अङ्गहरूका प्रमुख तथा सदस्यहरूको नियुक्ति संवैधानिक परिषद्को सिफारिसमा राष्ट्रपतिद्वारा हुन्छ । त्यस्तै गरी यी संवैधानिक अंगका सदस्यहरूको पदावधि ६ वर्षको हुन्छ तर ६५ वर्ष उमेर पुरा भएमा वा महाअभियोगबाट हटाइएमा पदमा नरहने व्यवस्था छ । यी संवैधानिक अङ्गहरूको सदस्यमा नियुक्ति हुनको लागि स्नातकोपाधि प्राप्त गरेको (लोक सेवा आयोगको हकमा स्नातकोत्तर उपाधी), नियुक्ति हुँदाका वखत कुनै राजनैतिक दलको सदस्य नरहेको, पैतालिस वर्ष उमेर पुरा भएको र उच्च नैतिक चरित्र भएको हुनु पर्ने संवैधानिक व्यवस्था रहेको छ ।

लोक सेवा आयोगको गठन

वर्तमान संविधान, २०७२ को भाग २३ को धारा २४२ मा लोक सेवा आयोगको गठन बारे उल्लेख गरिएको छ । त्यस्तै गरी धारा २४४ मा प्रदेश लोक सेवा आयोग सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । जस अनुसार नेपालमा एक लोक सेवा आयोग हुने जसमा अध्यक्ष र अन्य चार जना सदस्यहरू रहनेछन् । राष्ट्रपतिले संवैधानिक परिषद्को सिफारिसमा लोक सेवा आयोगका अध्यक्ष र सदस्यहरूको नियुक्ति गर्नेछन् । यसका सदस्यहरूमध्ये कम्तीमा पचास प्रतिशत सदस्य बीस वर्ष वा सो भन्दा बढी अवधिसम्म कुनै सरकारी सेवामा रहेका व्यक्तिहरू मध्येबाट र बाँकी सदस्यहरू विज्ञान, कला, साहित्य

कानून वा राष्ट्रिय जीवनका अन्य क्षेत्रमा शोध, अनुसन्धान, अध्यापन वा अन्य कुनै महत्वपूर्ण कार्य गरी ख्याती कमाएका व्यक्तिहरू मध्येबाट नियुक्ति गरिन्छ ।

यस आयोगको अध्यक्ष र सदस्यको पदावधि नियुक्ति भएको मितिले छ वर्षको हुने र उमेर ६५ वर्ष पूरा भएमा निज आफ्नो पदमा बहाल रहने संवैधानिक व्यवस्था छ । त्यस्तै गरी आयोगको अध्यक्ष र सदस्यलाई संविधानको धारा १०२(१) अनुसार महाअभियोग लगाई सो पदबाट हटाउन सकिन्छ । कुनै व्यक्ति यसको अध्यक्ष वा सदस्यको पदमा नियुक्तिको लागि देहाय बमोजिमको योग्यता चाहिने संवैधानिक व्यवस्था रहेको छ :-

(क) नेपाल सरकारबाट मान्यता प्राप्त विश्वविद्यालयबाट स्नातकोत्तर उपाधि प्राप्त गरेको,

(ख) नियुक्ति हुँदाका बखत कुनै राजनैतिक दलको सदस्य नरहेको,

(ग) पैंतालीस वर्ष उमेर पूरा भएको, र

(घ) उच्च नैतिक चरित्र कायम भएको ।

संविधानमा यस आयोगको अध्यक्ष र सदस्यको पारिश्रमिक र सेवाका अन्य शर्तहरू कानूनद्वारा निर्धारण भए बमोजिम हुने तथा लोक सेवा आयोगको अध्यक्ष र सदस्य आफ्नो पदमा बहाल रहेसम्म निजहरूलाई मर्का पर्ने गरी पारिश्रमिक र सेवाका अन्य शर्तहरू नबदलिने उल्लेख छ । तर चरम आर्थिक विश्रृंखलताका कारण संकटकाल घोषणा भएको अवस्थामा भने उल्लेखित व्यवस्था लागू नहुने समेत संविधानमा उल्लेख गरिएको छ ।

लोक सेवा आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार

वर्तमान संविधानको धारा २४३ मा लोक सेवा आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार बारे उल्लेख गरिएको छ । जुन देहाय अनुसार रहेको छ :-

(१) निजामती सेवाको पदमा नियुक्तिका लागि उपयुक्त उम्मेदवार छनौट गर्न परीक्षा सञ्चालन गर्नु लोक सेवा आयोगको कर्तव्य हुनेछ ।

स्पष्टीकरण : यस धाराको प्रयोजनका लागि "निजामती सेवाको पद" भन्नाले सैनिक वा नेपाल प्रहरी वा सशस्त्र प्रहरी बल, नेपालको कर्मचारीको सेवाको पद तथा निजामती सेवाको पद होइन भनी ऐन बमोजिम तोकिएको अन्य सेवाको पद बाहेक नेपाल सरकारका अरु सबै सेवाको पद सम्भन्नु पर्छ ।

(२) निजामती सेवाको पद बाहेक नेपाली सेना, नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी बल, नेपाल, अन्य संघीय सरकारी सेवा र संगठित संस्थाको पदमा पदपूर्तिका लागि लिइने लिखित परीक्षा लोकसेवा आयोगले सञ्चालन गर्नेछ ।

स्पष्टीकरण : यस धाराको प्रयोजनका लागि "संगठित संस्था" भन्नाले विश्वविद्यालय र शिक्षक सेवा आयोग बाहेकका पचास प्रतिशत वा सो भन्दा बढी शेयर वा जायजेशामा नेपाल सरकारको स्वामित्व वा नियन्त्रण भएको संस्थान, कम्पनी, बैंक, समिति वा संघीय कानून बमोजिम स्थापित वा नेपाल सरकारद्वारा गठित आयोग, संस्थान, प्राधिकरण, निगम, प्रतिष्ठान, बोर्ड, केन्द्र, परिषद र यस्तै प्रकृतिका अन्य संगठित संस्था सम्भन्नु पर्छ ।

(३) नेपाली सेना, नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी बल, नेपाल र अन्य संघीय सरकारी सेवाका पदमा बढुवा गर्दा अपनाउनु पर्ने सामान्य सिद्धान्तको विषयमा लोक सेवा आयोगको परामर्श लिनु पर्नेछ ।

(४) कुनै संगठित संस्थाको सेवाका कर्मचारीको सेवाका शर्त सम्बन्धी कानून र त्यस्तो सेवाका पदमा बढुवा र विभागीय कारबाही गर्दा अपनाउनु पर्ने सामान्य सिद्धान्तको विषयमा लोक सेवा आयोगको परामर्श लिनु पर्नेछ ।

- (५) नेपाल सरकारबाट निवृत्तिभरण पाउने पदमा लोक सेवा आयोगको परामर्श विना स्थायी नियुक्ति गरिने छैन ।
- (६) देहायका विषयमा लोक सेवा आयोगको परामर्श लिनु पर्नेछ :-
- (क) संघीय निजामती सेवाको शर्त सम्बन्धी कानूनको विषयमा,
- (ख) संघीय निजामती सेवा वा पदमा नियुक्ति, बढुवा र विभागीय कारबाही गर्दा अपनाउनु पर्ने सिद्धान्तको विषयमा,
- (ग) संघीय निजामती सेवाको पदमा छ महीनाभन्दा बढी समयका लागि नियुक्ति गर्दा उम्मेदवारको उपयुक्तताको विषयमा,
- (घ) कुनै एक प्रकारको संघीय निजामती सेवाको पदबाट अर्को प्रकारको संघीय निजामती सेवाको पदमा वा अन्य सरकारी सेवाबाट संघीय निजामती सेवामा सरुवा वा बढुवा गर्दा वा कुनै प्रदेशको निजामती सेवाको पदबाट संघीय निजामती सेवाको पदमा वा संघीय निजामती सेवाको पदबाट प्रदेश निजामती सेवाको पदमा सेवा परिवर्तन वा स्थानान्तरण गर्दा उम्मेदवारको उपयुक्तताको विषयमा,
- (ङ) लोक सेवा आयोगको परामर्श लिनु नपर्ने अवस्थाको पदमा बहाल रहेको कर्मचारीलाई लोक सेवा आयोगको परामर्श लिनु पर्ने अवस्थाको पदमा स्थायी सरुवा वा बढुवा गर्ने विषयमा, र
- (च) संघीय निजामती सेवाको कर्मचारीलाई दिइने विभागीय सजायको विषयमा ।
- (७) उपधारा (६) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि धारा १५४ बमोजिमको न्याय सेवा आयोगको अधिकार क्षेत्रभित्र पर्ने विषयमा सोही बमोजिम हुनेछ ।
- (८) लोक सेवा आयोगले आफ्नो काम, कर्तव्य र अधिकार मध्ये कुनै काम, कर्तव्य र अधिकार आयोगको अध्यक्ष वा कुनै सदस्य वा नेपाल सरकारको कर्मचारीलाई तोकिएको शर्तको अधीनमा रही प्रयोग तथा पालन गर्ने गरी प्रत्यायोजन गर्न सक्नेछ ।
- (९) लोक सेवा आयोगको अन्य काम, कर्तव्य र अधिकार संघीय कानून बमोजिम हुनेछ ।

प्रदेश लोक सेवा आयोग सम्बन्धी व्यवस्था (धारा २४४)

- (१) प्रत्येक प्रदेशमा प्रदेश लोक सेवा आयोग रहनेछ ।
- (२) प्रदेश लोक सेवा आयोगको गठन, काम, कर्तव्य र अधिकार प्रदेश कानून बमोजिम हुनेछ ।
- (३) उपधारा (२) को प्रयोजनका लागि संघीय संसदले कानून बनाई आधार र मापदण्ड निर्धारण गर्नेछ ।

खण्ड (Section) – C (अङ्क ३०)
सार्वजनिक लेखा सञ्चालन एवं व्यवस्थापन

- (१३) अभिलेख व्यवस्थापन भन्नाले के बुझ्नुहुन्छ ? यसको महत्व प्रष्ट पार्नुहोस् । (What is record management? Clarify its importance.) (2+3) = 5

उत्तर :

अभिलेख व्यवस्थापन (Record Management)

सूचना, तथ्यांक, प्रमाणका रूपमा रहेका अभिलेखहरूलाई खोजेका वखत सजिलै प्राप्त गर्न सकिने गरी सुरक्षित रूपमा उचित भण्डारण गरी राख्ने तथा अनावश्यक लिखत, कागजातहरू धुल्याउने कार्य समेत गरी समग्र अभिलेखलाई व्यवस्थित गर्ने कार्य प्रणालीलाई अभिलेख व्यवस्थापन (Record Management) भनिन्छ । अभिलेखको सृजना

देखि सो अभिलेखको वितरण, हस्तान्तरण, उपयोग, सुरक्षण र अनावश्यक कागजात धुन्याउने सम्बन्धि सम्पूर्ण क्रियाकलापहरू अभिलेख व्यवस्थापन अन्तर्गत पर्दछन् ।

सूचना प्रविधिको विकास तथा विस्तार संगै कम्प्युटरकृत अर्थात विद्युतीय अभिलेख व्यवस्थापनको प्रचलन पनि बढ्दै गएको पाइन्छ । सरकारी निकायको अभिलेखलाई कर्मचारी अभिलेख, वित्तीय अभिलेख, प्रगती विवरण अभिलेख, सम्पत्ति विवरण अभिलेख, कानुनी अभिलेख आदिको रूपमा विभाजन गरी सम्बन्धित शाखाहरूले व्यवस्थापन गरी राख्ने गर्दछन् । प्रसिद्ध विद्वान M.M. Jonson ले पनि अभिलेखलाई अति महत्वपूर्ण, महत्वपूर्ण, उपयोगी र अनावश्यक अभिलेख गरी चार प्रकारमा वर्गीकरण गरी ती अभिलेखहरूको सोही महत्वका आधारमा व्यवस्थापन गर्नु पर्छ, भनी उल्लेख गरेको पाइन्छ ।

अभिलेख व्यवस्थापनको महत्व

जुनसुकै कार्यालयको कार्यालय व्यवस्थापनमा अभिलेख व्यवस्थापनको महत्वपूर्ण स्थान रहेको हुन्छ । अभिलेख व्यवस्थापनको महत्वलाई निम्न लिखित बुँदाहरूमा उल्लेख गर्न सकिन्छ :-

- कार्यालयको कार्यलाई शीघ्रताका साथ सम्पन्न गराउन ।
- कार्यालयको कार्यसम्पादन सन्दर्भमा अनावश्यक समय खर्च गर्नु पर्ने अवस्थाको अन्त्य गर्न ।
- कार्यालय सञ्चालनमा दक्षता ल्याउन ।
- विगतको अभिलेखबाट भावी नीति, योजना, कार्यक्रम, आयोजना, बजेट तजुमा गर्न तथा निर्णयको लागि आधार प्रदान गर्न ।
- उपयुक्त र अध्यावधिक सूचना प्राप्त गर्न अर्थात आवश्यक दस्तावेज र सूचनाहरूको सहज प्राप्ति गर्न ।
- अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताको लागि विगतका प्रमाण बोध गर्न ।
- कार्यसम्पादनमा सरलता, मितव्ययिता, कार्यदक्षता एवं प्रभावकारिता ल्याउन ।
- महत्वपूर्ण सरकारी कागजहरू सुरक्षित तरिकाले व्यवस्थापन गरी भविष्यमा आवश्यकता अनुसार प्रमाणको रूपमा पेश गर्न ।
- विगतमा भएका घटना, सृजना भएका समस्या र निर्णयहरू, समाधानका लागि पहिल्याइएका उपायको सम्बन्धमा जानकारी र ठोस आधार उपलब्ध गराउन ।
- समग्रमा सार्वजनिक प्रशासनमा सुशासन कायम गर्न गराउन ।

अन्त्यमा, अभिलेख व्यवस्थापन कुनै पनि संगठन तथा संघ संस्थाको एक आधारभूत कार्य, निरन्तर प्रकृया तथा प्रणाली हो । सार्वजनिक संगठनका क्रियाकलापमा अभिलेख व्यवस्थापनको शुरुवात दर्ताबाट हुन्छ र निरन्तर चलि रहन्छ । कार्यालय व्यवस्थापनमा अभिलेख व्यवस्थापनको महत्वपूर्ण भूमिका रहे जस्तै स्वयं अभिलेख व्यवस्थापन सन्दर्भमा फाइलिङ्गको महत्व पनि उल्लेखनिय रहन्छ ।

विद्युतीय लेखा / लेखा परीक्षण - आजको युग कम्प्युटरको युग हो । विद्युतीय तथ्यांक मेशिन अर्थात कम्प्युटरको सहायताबाट लेखा राख्ने कार्यलाई विद्युतीय लेखा तथा कम्प्युटर विधिद्वारा लेखाको परीक्षण गर्ने कार्य लाई विद्युतीय लेखापरीक्षण भनिन्छ । पछिल्ला समयमा विद्युतीय लेखा तथा लेखापरीक्षणको प्रयोग बढ्दै गएको छ । विद्युतीयलेखा तथा लेखापरीक्षण राख्दा एवं गराउदा कम्प्युटर मेशिनलाई प्रोग्राम (Software) को जरूरत पर्दछ । कम्प्युटरमा दिएको प्रोग्रामद्वारा आवश्यक निर्देशित तथा सूचनाहरूको आधारमा

लेखा राख्ने तथा सोको परीक्षण गर्ने कार्य गर्न सकिन्छ । विद्युतीय साधनको प्रयोग गरी लेखा राख्दा तथा सोको परीक्षण गर्दा कम खर्चिलो, छिटो छरितो, समयको बचत, गल्ती हुने संभावना कम रहने जस्ता फाइदाहरू हुन्छन् । नेपालका केही कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयहरूमा शुरू गरिएको एकल कोष प्रणालीलाई विद्युतीय लेखाको राम्रो उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ ।

(१४) छोटो टिप्पणी लेख्नुहोस् । (Write short note) (2.5+2.5) = (5)

(A) व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (Management Information System- MIS)

(B) बजेट (Budget)

(A) व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (Management Information System- MIS)

उत्तर :

व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (MIS) व्यवस्थापनलाई आवश्यक सूचना प्रदान गर्ने एउटा सूचना प्रबन्ध र प्रशासन संयन्त्र अर्थात सूचना व्यवस्थापन विधि हो । MIS ले कार्यालय व्यवस्थापकलाई निर्णय निर्माणमा आवश्यक सूचना प्रवाह गरी प्रभावकारी निर्णय गर्नमा सघाउ पुऱ्याउँछ । आजको सूचना प्रविधीको युग मा प्रतिस्पर्धामा खरो उत्रन र चुनौती सामना गर्न आवश्यक तथ्य परक निर्णय गर्नका लागि MIS को ठूलो महत्व रहेको छ । MIS Manual and Computer Based गरी दुई किसिमको हुने गर्दछ । पछिल्लो समयमा Manual Based लाई भन्दा Computer Based MIS लाई बढी जोड दिएको पाईन्छ । नेपालको सार्वजनिक प्रशासनमा योजना व्यवस्थापन, वन व्यवस्थापन, न्याय प्रशासन व्यवस्थापन, वैदेशिक सहायता, श्रम व्यवस्थापन लगायतमा MIS उपयोगको सम्भावना रहेको भएतापनि यसको विकास र उपयोगको पक्ष कमजोर रहेको छ । त्यसैले हामी प्रशासनिक प्रभावकारीता र विकासका दृष्टिले विश्वका अन्य देशहरू भन्दा पछाडी परेका छौ । विश्व एकाईसौ शताब्दीमा आई पुग्दा MIS को प्रभावकारी उपयोग गर्ने राष्ट्रले सर्वाङ्गण विकासमा ठूलो फड्को मारिसकेको पाईन्छ । कृपया यस बारेमा अरु बढी जानकारीको लागि लोक सेवा आयोगद्वारा द्वितीय पत्र "सामाजिक-आर्थिक अवस्था" विषयमा ना.सु. खुला, २०६९ मा सोधिएका प्रश्नहरू मध्ये १३ नं. को प्रश्नको उत्तर हेर्नुहोला ।

सरकारी बजेट - कुनै पनि देशको सरकारले देशमा एक आर्थिक वर्षभित्र सञ्चालन गरिने विभिन्न प्रशासनिक विकास निर्माण र जनहितका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न आफ्नो नीति कार्यक्रम सहित आम्दानी र खर्च व्यहोर्ने स्रोतहरू समेत खुलाई देशको विधायिका समक्ष पेश गर्ने आय व्ययको विवरण नै सरकारी बजेट हो । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ९३ अनुसार सरकारद्वारा संसद समक्ष पेश गरिने राजस्व र त्यसको अनुमानलाई सरकारी बजेट भनिन्छ ।

(B) बजेट (Budget)

उत्तर :

'निर्दिष्ट अवधिको आय र व्ययको अनुमान हो बजेट ।'

"In the hand of administration a Budget is 'a record of past performance, a method of current control and projection of future plan" - Dr. Dimuk

बजेट राज्यको वार्षिक आय व्ययको विवरण हो, जसमा विगतको आर्थिक अवस्थाको अभिलेखन, चालु आर्थिक वर्षको आर्थिक स्थितिको समग्र चित्रण तथा आगामी आर्थिक वर्षको आर्थिक योजनाको प्रक्षेपण गरिएको हुन्छ । बजेटलाई सरकारको आर्थिक, सामाजिक

र राजनीतिक दस्तावेजको रूपमा लिइन्छ जुन निश्चित अवधी (एक वर्ष)को लागि व्यवस्थापिकाद्वारा अनुमोदित गरिन्छ। सरकारले आगामी वर्षको लागि घोषणा गरेको कार्यक्रमको संगालो र सरकारी प्रतिबद्धता संलग्न रहने बजेटलाई मध्यमकालिन खर्च संरचना (MTEF) को एक टुक्राको रूपमा लिइन्छ। बजेट (Budget) का निम्न लिखित मूलभूत विशेषताहरूको अध्ययनबाट यसबारेमा अझ स्पष्ट हुन सकिन्छ।

- बजेट भविष्यमा कार्यान्वयन गरिने कार्यक्रमहरूको दस्तावेज हो, जसले नीति निर्माणको खाका तयार पार्दछ।
- बजेट कुनै एक निश्चित अवधिको लागि (सामान्यतया १ वर्ष) तर्जुमा गरिएको आय-व्ययको अनुमानित विवरण हो।
- बजेट नीति कार्यान्वयनको संयन्त्र पनि हो।
- यसले वैधानिक नियन्त्रण र जवाफदेहिताको आधार सिर्जना गर्दछ।
- बजेटले विगत, वर्तमान र भविष्यको आर्थिक अवस्थाको जानकारी दिन्छ।
- बजेट निरन्तर चलिरहने प्रकृया एवं आवधिक योजनाको पुरक अंश हो।
- मुलुकको वार्षिक बजेट र आवधिक योजना बीच सोभो, रेखीय एवं सकारात्मक सह-सम्बन्ध रहन्छ।
- बजेट व्यवस्था सञ्चालन गर्न एक राष्ट्रिय कोषको स्थापना र सञ्चालन गरिएको हुन्छ।
- बजेट तर्जुमा, स्वीकृति, कार्यान्वयन, अनुगमन तथा मूल्यांकन र पृष्ठपोषण समष्टिगत बजेट प्रणालीका अंगहरू हुन्।
- बजेट व्यवस्थापनमा प्रचलित संबैधानिक तथा कानूनी प्रकृयाहरू अनिवार्य रूपमा अबलम्बन गरिनु पर्दछ आदि।

अन्त्यमा, बजेट मुलुकको वित्तीय ऐना हो। यसमा सामाजिक आवश्यकता, राजनीतिक प्राथमिकता र समष्टिगत आर्थिक अवस्था देख्न सकिन्छ। अर्थात् सरकारको वित्तीय नीतिको प्रभावकारी माध्यमका रूपमा पनि बजेटलाई लिइन्छ। जसले देशको आर्थिक अदस्थाको जानकारी दिँदै सीमित साधनको महत्तम उपयोग सुनिश्चित गर्दछ, आर्थिक स्थिरता कायम गर्न सघाउँछ र जिम्मेवारीबोध गराउँदै व्यवस्थित रूपमा योजना कार्यान्वयन गराउँछ।

स्वयंकर निर्धारण - स्वयंकर निर्धारण भन्नाले करदाता स्वयंले अर्थात् आयविवरण दाखिल गर्नुपर्ने व्यक्तिले आफ्नो कारोबार तथा करयोग्य आयको सहि हिसाव राखी सो को आधारमा आयविवरण पेश गर्ने, लेखा राख्ने, प्रचलित प्रणाली एवम् आयकर कानून बमोजिम आयतर्फ समावेश हुने एवम् खर्च कट्टि गर्न पाइने रकमहरूको गणना गर्ने, सोका आधारमा निर्धारणयोग्य आय तथा कर योग्य आयको गणना गर्ने र अन्ततोगत्वा यस्ता करयोग्य आयमा कानूनबमोजिम लाग्ने करको दर निर्धारण गर्ने कार्यलाई जनाउँदछ। नेपालमा सर्वप्रथम आयकर ऐन, २०६१ मा आठौं संशोधनले स्वयंकर निर्धारण प्रणाली लागू गरेको थियो। आफ्नो कर आफैले निर्धारण गर्ने प्रकृया अर्थात् करदाता स्वयंले आफूलाई लाग्ने कर आफैले निर्धारण गरी बुझाउने प्रकृया नै स्वयंकर निर्धारण प्रणाली हो। वर्तमान आयकर ऐन, २०५८ ले पनि यस प्रणाली अबलम्बन गरेको छ।

(१५) कर भनेको के हो ? कर कति प्रकारका हुन्छन् ? स्पष्ट पार्नुहोस् । (What is tax, How many types of taxes are there? Clarify.) (2+3) = (5)

उत्तर :

करको परिचय (Introduction of Taxes)

मूलकको दैनिक शासन सुचारु रूपले सञ्चालनको लागि शान्ति सु-व्यवस्था कायम गर्न एवं विकास निर्माणका कार्यहरू सञ्चालन गर्न सरकारले जनताबाट प्राप्त गर्ने भुक्तानीलाई राजस्व भनिन्छ । राजस्वलाई गैरकर राजस्व तथा कर राजस्व गरी दुई किसिमबाट वर्गीकरण गरिन्छ । मूलकमा शान्ति सुव्यवस्था कायम गर्न, सेवा सुविधा वितरण एवं विकास निर्माण गर्नका लागि खर्च जुटाउने प्रयोजनका लागि सरकारले जनताको सम्पत्ति, आम्दानी, खर्च, उपभोग एवं कारोवारका आधारमा जनता (करदाता) बाट उठाउने रकम नै कर राजस्व हो ।

कर अन्तर्गत आयकर, मूल्य अभिवृद्धि कर, अन्तशुल्क, भन्सार महसुल, घरजग्गा कर, मालपोत, आदि पर्दछन् । कर राज्यद्वारा लगाइने र तिर्नुपर्ने दायित्व भएको व्यक्तिले पनि अनिवार्य रूपमा तिर्नुपर्ने कर्तव्य सिर्जना हुने रकम हो । कर तिर्नु स्वेच्छाको कुरा नभई अनिवार्य हो । किनकि कर नतिर्नेलाई दण्ड-जरिवाना गरेर भए पनि असुलउपर गरिन्छ । त्यसैले कर राजस्वलाई करदाताबाट जबरजस्ती उठाइने रकमका रूपमा पनि लिने गरिन्छ ।

कर राजस्व न जरिवाना हो न भुक्तानी गर्नेलाई प्रत्यक्षतः केही प्राप्त हुने गरी तिर्ने वा बुझाउने रकम हो । यो त राज्य सञ्चालनका लागि आवश्यक पर्ने सार्वजनिक वित्त संकलन गर्न प्रयोग गरिने एक महत्वपूर्ण स्रोत हो । कर-राजस्वलाई पनि मूलतः प्रत्यक्ष कर र अप्रत्यक्ष कर गरी दुई भागमा वर्गीकरण गर्ने गरिन्छ । आय र सम्पत्तिमा ल्याइने आयकर तथा सम्पत्ति कर प्रत्यक्ष कर हुन् । यसमा करको भुक्तानी जसले गर्दछ करको भार र प्रभाव पनि त्यही प्राकृतिक वा कानूनी व्यक्तिमा पर्दछ । खर्च, उपभोग र प्रयोगको कारोवारमा लाग्ने कर अप्रत्यक्ष कर हो । अर्थात् मूल्य अभिवृद्धि कर, अन्तशुल्क जस्ता करको भार हस्तान्तरण हुन सक्ने कर नै अप्रत्यक्ष कर हुन् ।

करका प्रकारहरू (Types of Taxes)

करको वर्गीकरण (Types of Taxes)	
(१) प्रत्यक्ष कर : (आय कर, परिश्रमिक कर, सम्पत्ति कर, घरजग्गा वहालकर, भूमीकर, आकस्मिक कर, घरजग्गा कर, सवारी साधन कर, मालपोत, घरजग्गा रजिष्ट्रेसन कर आदि) ।	(२) अप्रत्यक्ष कर : (मूल्य अभिवृद्धि कर, भन्सार महसुल तथा अन्तशुल्क) ।

(क) प्रत्यक्ष कर :- करको भार अरुमा सार्न नसकिने अर्थात् वास्तविक करदाता र कर भुक्तानी कर्ता एकै व्यक्ति हुने करलाई प्रत्यक्ष कर भनिन्छ । प्रत्यक्ष कर सामान्यतः आयमा आधारित हुन्छ, जस्तै: आय कर, परिश्रमिक कर, सम्पत्ति कर, घरजग्गा वहाल कर, भूमी कर, आकस्मिक कर, सवारी साधन कर, मालपोत, घरजग्गा रजिष्ट्रेसन कर आदि । करदाताले आफैँ भार वहन गर्ने यस्तो कर तिर्दा करदातालाई कर तिरेको आभास हुन्छ । यसमा व्यक्ति वा परिवारले तिर्नुपर्ने कर अरुमाथि सार्न सक्दैन र सोभै सरकारलाई बुझाउँछ । सरकारको स्थायी स्रोतको रूपमा लिईने यो करलाई प्रगतिशिल करको रूपमा पनि लिइन्छ ।

(ख) अप्रत्यक्ष कर :- करको भार अरुमा सार्न सकिने अर्थात् वास्तविक करदाता र कर भुक्तानी कर्ता फरक-फरक व्यक्ति हुने करलाई अप्रत्यक्ष कर भनिन्छ। अप्रत्यक्ष कर सामान्यतः वस्तु वा सेवाको उपभोगमा आधारित हुन्छ जस्तै: VAT, भन्सार, अन्तःशुल्क आदि। अप्रत्यक्ष करमा करदातालाई कर तिरेको आभास हुदैन। यस्तो करमा करको रकम वस्तु वा सेवाको मूल्यमा समावेश गरिन्छ। यसमा वास्तविक करभार व्यहोर्नेले सोभै कर नवुभाई बीचको व्यापारीलाई वुभाउँछ र व्यापारीले सरकारलाई वुभाउँछ।

VAT मा 'Catch-up Effect' को अवधारणा - करदाताले आफ्नो कारोवारको सुरुमा उत्पादन वा पैठारी गर्दा न्यून विजकीकरण Under Invoicing गरी कारोवार गरेमा खरिदकर्ताले खरिदमा कम कर कट्टी दावी गर्न पाउँछ तर उक्त कारोवारित वस्तु तथा सेवा विक्री गर्दा उसले बढी कर तिर्नुपर्ने अवस्था हुन्छ। साथै कारोवारको सुरुमा अधिक विजकीकरण Over Invoicing गरेमा खरिदमा बढी कर तिर्नुपर्ने भई करदातालाई बढी मूल्य अभिवृद्धि करको भार पर्ने भएकोले खरिदकर्ताले वास्तविक मूल्यको खरिद विजक माग गरी वास्तविक मूल्यमा नै विक्री विजक जारी गर्ने हुँदा सो कारोवार वास्तविक विजकमा कारोवार भई मूल्य अभिवृद्धि करमा स्वनियन्त्रित विजक प्रणाली सञ्चालन कायम हुन जाने प्रक्रियालाई Catch-up Effect भनिन्छ। यो प्रक्रियालाई आर्थिक कर अथवा वैज्ञानिक कर प्रणालीका रूपमा लिइन्छ। यस प्रणालीअनुसार कारोवार भएमा कर छल्ने अवस्था हुदैन।

(१६) निजामती सेवा भन्नाले के बुझिन्छ ? निजामती सेवाका विशेषताहरू उल्लेख गर्नुहोस्।
(What is the meant by civil service? Mention the features of civil service.)

(2+3) = (5)

उत्तर :

निजामती सेवा (Civil Service)

मुलुकमा सार्वजनिक प्रशासन सञ्चालन गर्ने प्रयोजनका लागि सरकारबाट गठित सरकारी सेवालाई नै निजामती सेवा (Civil service) भनिन्छ। सरकारले आम जनतालाई सेवाको प्रवाह गर्न तथा मुलुकमा विकास निर्माणका कार्य सञ्चालन गर्न यही संयन्त्रको प्रयोग गर्ने गर्दछ।

निजामती सेवाको संस्थागत अवधारणाको शुरुवात बेलायतबाट भएको मानिन्छ। त्यहाँको सन् १८५४ को नर्थकोट ट्रेभिलियन आयोगको प्रतिवेदन कार्यान्वयनको क्रममा सन् १८५५ देखि स्थायी निजामती सेवाको विकास भयो। नेपालमा २००७ साल पूर्व दिशावीहिन अवस्थामा रहेको निजामती सेवा वि. सं. २००७ साल पश्चात् २०१३ सालमा निजामती सेवा ऐन, २०१३ र निजामती सेवा नियमावली, २०१३ जारी भएपछि व्यवस्थित रूपमा सञ्चालन हुदै आएको छ।

हाल निजामती सेवा ऐन, २०४९, नियमावली, २०५० तथा निजामती सेवाका कर्मचारीको आचरण सम्बन्धि नियमावली, २०६५ कार्यान्वयनमा रहेका छन्। निजामती सेवालाई वर्तमान संविधान तथा निजामती सेवा सम्बन्धि कानूनले पनि परिभाषित गरेको पाइन्छ। **नेपालको संविधान, २०७२ अनुसार : (क) धारा २४३ :** "निजामती सेवाको पद" भन्नाले सैनिक वा नेपाल प्रहरी वा सशस्त्र प्रहरी बल, नेपालको कर्मचारीको सेवाको पद तथा निजामती सेवाको पद होइन भनी ऐन बमोजिम तोकिएको अन्य सेवाको पद बाहेक

नेपाल सरकारका अरु सबै सेवाको पद सम्झनु पर्छ ।" भनी उल्लेख भएको पाइन्छ ।
(ख) धारा २८५ - नेपाल सरकारले देशको प्रशासन सञ्चालन गर्न संघीय निजामती सेवा र आवश्यकता अनुसार अन्य संघीय सरकारी सेवाहरूको गठन गर्न सक्ने कुरा उल्लेख भएको पाइन्छ ।

धारा २८५. सरकारी सेवाको गठन : (१) नेपाल सरकारले देशको प्रशासन सञ्चालन गर्न संघीय निजामती सेवा र आवश्यकता अनुसार अन्य संघीय सरकारी सेवाहरूको गठन गर्न सक्नेछ । त्यस्ता सेवाहरूको गठन, सञ्चालन र सेवाका शर्त संघीय ऐन बमोजिम हुनेछ ।

(२) संघीय निजामती सेवा लगायत सबै संघीय सरकारी सेवामा प्रतियोगितात्मक परीक्षाद्वारा पदपूर्ति गर्दा संघीय कानून बमोजिम खुला र समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तका आधारमा हुनेछ ।

(३) प्रदेश मन्त्रपरिषद, गाउँ कार्यपालिका र नगर कार्यपालिकाले आफ्नो प्रशासन सञ्चालन गर्न आवश्यकता अनुसार कानून बमोजिम विभिन्न सरकारी सेवाहरूको गठन र सञ्चालन गर्न सक्नेछन् ।

निजामती सेवाका प्रमुख विशेषताहरू

मुलुकमा सार्वजनिक प्रशासन सञ्चालन गर्ने प्रयोजनका लागि सरकारबाट गठित सरकारी सेवाको रूपमा रहेको निजामती सेवा (Civil service) का विशेषताहरूलाई देहाय बमोजिमका बुदाँहरूमा उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

- निजामती सेवा निश्चित नियम-कानूनबाट निर्देशित स्थायी प्रकृतीको सरकारी सेवा भएकोले यसलाई स्थायी सरकारको रूपमा पनि लिइन्छ ।
- निजामती सेवाले सरकारी सेवा प्रदायकको रूपमा सार्वजनिक वस्तु तथा सेवाको प्रभावकारी रूपमा वितरण गरी सेवाग्राही (जनता) लाई सन्तुष्ट गराउँछ ।
- निजामती सेवा योग्यता प्रणालीमा आधारित हुन्छ, साथै यसमा वृत्ति विकासका अवसरहरूको व्यवस्था भएको हुन्छ ।
- निजामती सेवाकर्महरूले नीति निर्माणमा राजनितीलाई सहयोग मात्र गदैनन्, निर्मित नीतिलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन समेत गर्दछन् ।
- निजामती सेवामा सेवा प्रवेश र सेवा निवृत्त हुनको लागि कर्मचारीको निश्चित उमेर हद तोकिएको साथै कर्मचारीलाई मौद्रिक र गैरमौद्रिक उत्प्रेरणाको व्यवस्था गरिएको हुन्छ ।
- निजामती सेवामा कानूनबाट सेवाको सुरक्षाको सुनिश्चितता गरिएको साथै तहगत प्रणालीको सिद्धान्तलाई अवलम्बन गरिएको हुन्छ ।
- निजामती सेवामा पुरस्कार र दण्डको व्यवस्था मात्र गरीगदैन गुनासो सुनुवाईको व्यवस्था पनि गरिएको हुन्छ ।

अन्त्यमा, सरकारी राजस्वबाट पारिश्रमिक लिने, स्थायी नियुक्ती प्राप्त व्यवसायिक अधिकारीहरूको संयन्त्रको रूपमा रहने निजामती सेवालालाई सार्वजनिक प्रशासनको मुटुको रूपमा लिने गरिन्छ । निजामती सेवा स्थायी प्रकृतीको, निश्चित नियम कानूनबाट निर्देशित, योग्यता प्रणालीमा आधारित, वृत्ति विकासका अवसरहरूको व्यवस्था भएको, सेवा प्रवेश र सेवा निवृत्त हुनको लागि कर्मचारीको उमेर हद तोकिएको, कर्मचारीलाई मौद्रिक र

गैरमौद्रिक उत्प्रेरणाको व्यवस्था, ऐन कानूनबाट सेवाको सुरक्षाको सुनिश्चितता जस्ता महत्वपूर्ण विशेषताहरू बोकेको सरकारी सेवा हो ।

कर्मचारीले पाउने उपदान - निजामती सेवा ऐन २०४९ को दफा ३६ अनुसार पाँचवर्ष वा सो भन्दा बढी सेवा गरेको तर निवृत्तभरण पाउने अवधि नपुगेको निजामती कर्मचारीले अवकास पाएमा वा राजीनामा स्वीकृत गराई पदबाट अलग भएमा वा भविष्यमा सरकारी सेवाको निमित्त अयोग्य नटहरिने गरी पदबाट हटाइएमा देहायको दरले उपदान पाउनेछ :-
(क) पाँच वर्षदेखि दश वर्षसम्म सेवा गरेको निजामती कर्मचारीले आफूले काम गरेको प्रत्येक वर्षको निमित्त आखिरी आधा महिनाको तलव, (ख) दश वर्ष भन्दा बढी पन्ध्र वर्षसम्म सेवा गरेको निजामती कर्मचारीले आफूले काम गरेको प्रत्येक वर्षको निमित्त आखिरी एक महिनाको तलव, (ग) पन्ध्र वर्ष भन्दा बढी बीस वर्षभन्दा सेवा गरेको निजामती कर्मचारीले आफूले काम गरेको प्रत्येक वर्षको निमित्त आखिरी डेढ महिनाको तलव ।

(१७) सार्वजनिक सेवा प्रवाह भन्नाले के बुझिन्छ ? सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा सेवा प्रदायकको भूमिकाको बारेमा चर्चा गर्नुहोस् । (What is meant by public service delivery? Describe the roles of the service provider in public service delivery.)
(3+7) = 10

उत्तर :

सार्वजनिक सेवा प्रवाह (Public Service Delivery)

सरकारले सर्वसाधारण जनतामा पुऱ्याउने टेलिफोन, विद्युत, शिक्षा, स्वास्थ्य खानेपानी, कृषि, हुलाक, यातायात, सुरक्षा जस्ता सेवालाई नै सार्वजनिक सेवा भनिन्छ । सरकारले सार्वजनिक सेवा प्रवाहका लागि आवश्यक पर्ने रकम जुटाउनका लागि नै कर तथा गैरकर राजश्व संकलन गर्ने गर्दछ । अर्को शब्दमा सरकारले जनताको जन्मदेखि मृत्यु पर्यन्त सम्म पुऱ्याउनुपर्ने सेवा सरल तरिकाले, कम मूल्यमा, छिटो छरितो माध्यमबाट, जनताले चाहेको स्थान र चाहेको समयमा पुऱ्याउने क्रियाकलापलाई नै सार्वजनिक सेवा प्रवाह (Public service delivery) भनिन्छ ।

प्रभावकारी रूपमा सार्वजनिक सेवा प्रवाह गर्नु सवै लोक कल्याणकारी राज्य तथा सरकारको मुल उद्देश्य रहेको हुन्छ । प्रभावकारी सार्वजनिक सेवा प्रवाह सामाजिक न्यायमा आधारित, तोकिएको समयमा प्राप्त हुने, छनोटको पर्याप्त अवसर भएको, जनअपेक्षा अनुरूपको, जनसहभागिता प्राप्त भएको छरितो प्रणालीद्वारा वितरण हुने जस्ता गुणयुक्त हुनुपर्छ ।

हाम्रो देशमा गठन हुने हरेक सरकारले आफ्नो नीति तथा कार्यक्रममा सार्वजनिक सेवा प्रवाहलाई प्रभावकारी बनाउने कुरामा जोड दिएको पाईन्छ । तथापी व्यवहारमा नेपालमा सार्वजनिक सेवा प्रवाहको वर्तमान अवस्था सन्तोषजनक रहेको भने देखिदैन । देश र जनताका लागि सार्वजनिक सेवा अर्थात् सरकारी सेवा प्रवाहको निकै महत्व रहेको हुन्छ । जुन सेवा प्रवाह प्रभावकारी एवं देश र जनताको सम्वृद्धिमुलक हुनुपर्दछ । सार्वजनिक सेवा प्रवाहको देहाय बमोजिमको महत्वबाट पनि यस बारेमा अझ स्पष्ट हुन सकिन्छ :

- सार्वजनिक सेवा प्रवाह जनता र सरकारलाई जोड्ने महत्वपूर्ण सेतुका रूपमा रहन्छ ।

- सार्वजनिक सेवा प्रवाह जनमुखी एवं प्रभावकारी भएमा मात्र जनताको जीवनस्तर उकास्न सकिन्छ ।
- स्थीर सरकारको लागी पनि सार्वजनिक सेवा प्रवाहले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने गर्दछ ।
- सरकारी सेवा प्रवाहको आधारमा जनताको सरकारप्रतिको धारणा बन्ने हुँदा प्रभावकारी सेवा प्रवाहका लागि सरकार प्रयत्नशील रहन्छ ।
- सेवा वितरण प्रणालीमा सेवाग्राहीहरू अभिन्न एवं आधारभूत पक्षका रूपमा रहन्छन् ।
- सरकारले सेवाग्राहीको चाहना एवं आवश्यकता पुरा गर्नुपर्ने भन्ने लोककल्याणकारी राज्यको मान्यता रहेको हुन्छ ।

सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा सेवा प्रदायकको भूमिका

प्रभावकारी रूपमा सार्वजनिक सेवा प्रवाह गर्नु सवै लोक कल्याणकारी राज्य तथा सरकारको मुल उद्देश्य रहेको हुन्छ । कुनै पनि देशको सरकारले त्यस देशका जनतालाई उपलब्ध गराउने सेवालाई नै सार्वजनिक सेवा भनिन्छ । सरकार आफैले सम्पूर्ण कार्य गर्न सम्भव नहुने हुनाले विभिन्न किसिमका सेवा प्रदायक संस्थाको व्यवस्था गरेको हुन्छ । सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा सेवा प्रदायकको भूमिकालाई निम्नानुसार व्यक्त गर्न सकिन्छ :-

- (क) सूचनादाता वा सूचकको भूमिका** - कुनै पनि सेवा प्रदायकले सेवाग्राहीलाई सेवा प्रदान गर्दा सो सेवा सम्बन्धमा आफूलाई थाहा भए सम्मका सम्पूर्ण सूचना प्रदान गरिदिनु पर्छ । अर्थात् कुनै पनि सेवाग्राहीले सार्वजनिक सेवा प्राप्त गर्न के-के कागजपत्र पूरा गर्नुपर्छ, कुन कुन मापदण्ड पुर्याउनु पर्छ, सेवा शुल्क कति लाग्छ, सेवाको प्रकृति के हो ? आदि जस्ता कुरामा सूचना/जानकारी दिएर एउटा सूचकको भूमिका निर्वाह गर्नुपर्दछ ।
- (ख) संरक्षकको भूमिका** - एउटा सार्वजनिक सेवा प्रदान गर्ने अधिकारीले सेवा ग्राही प्रति उनीहरूको संरक्षकको भूमिका निर्वाह गर्न सक्नुपर्दछ । सेवाग्राही सेवा लिने क्रममा समस्यामा वा द्विविधामा परेमा त्यसको समाधान गरिदिनुपर्छ भने सेवा ग्राहीले बिना कुनै भ्रष्ट र हैरानी बिना सेवा प्राप्त गर्न सक्ने वातावरण सिर्जना गरी गलत मनशाय भएका व्यक्तिहरूबाट उनीहरूलाई संरक्षण प्रदान गर्ने भूमिका खेल्नुपर्दछ ।
- (ग) सहजकर्ताको भूमिका** - सेवाग्राही प्रति सार्वजनिक सेवा प्रदायकले खेल्नुपर्ने अर्को भूमिकामा सहजकर्ताको भूमिका पनि पर्दछ । सेवाग्राहीलाई सेवा प्राप्त गर्ने प्रक्रियामा कुनै अन्यौल रहे सहजीकरण गरी उनीहरूलाई सजिलै सेवा प्राप्त गर्नमा सहयोग गर्नुपर्दछ ।
- (घ) समन्वयकर्ताको भूमिका** - सार्वजनिक सेवा प्रदायक अधिकारी देशको सरकारको प्रतिनिधि समेत भएकोले सेवा प्रदायकले सर्वसाधारण र सरकारबीच समन्वयकर्ताको समेत भूमिका निर्वाह गर्नुपर्दछ ।
- (ङ) कानून रक्षकको भूमिका** - सार्वजनिक सेवा प्रदायक सरकारको प्रतिनिधि हो र आफ्नो क्षेत्राधिकार भित्र रहेर कानूनको पालना गराउनु तथा रक्षा गर्नु उसैको कर्तव्य हो । यदि कसैले कानूनलाई आफ्नो हातमा लिएर सेवाग्राहीलाई अनावश्यक दुःख दिएमा त्यसलाई दण्डित गरी कानूनको पालना गराई कानून रक्षकको भूमिका सार्वजनिक सेवा प्रदायकले खेल्नुपर्दछ ।

अन्त्यमा, सरकारले जनताको जन्मदेखि मृत्यु पर्यन्त सम्म पुऱ्याउनुपर्ने सेवा सरल तरिकाले, कम मूल्यमा, छिटो छरितो माध्यमबाट, जनताले चाहेको स्थान र चाहेको समयममा पुऱ्याउने क्रियाकलापलाई नै सार्वजनिक सेवा प्रवाह भनिन्छ । सार्वजनिक सेवा प्राप्त गर्ने सेवाग्राही (जनता) को अधिकार हो भने सेवाग्राही (जनता) लाई प्रभावकारी सेवा प्रवाह गर्नु सेवा प्रदायक (सरकार) को जिम्मेवारी हो । सार्वजनिक सेवा प्रवाह गर्दा सेवा प्रदायकले सेवाग्राहीका अधिकारको सम्मान गर्दै सेवाग्राहीमैत्री भूमिका निर्वाह गर्नुपर्ने हुन्छ ।

त्यस्तै गरी सेवाग्राहीले पनि आफ्ना अधिकार प्रति सचेत हुँदै सार्वजनिक सेवा लिने क्रममा आफ्ना कर्तव्य/दायित्वहरू पनि पालना गर्नुपर्ने हुन्छ । दुवै पक्षले आ-आफ्नो भूमिका समुचित रूपमा निभाउन सकेमा मात्र सार्वजनिक सेवा प्रवाह छिटो, छरितो, पारदर्शी र प्रभावकारी हुन मद्दत पुग्दछ । नागरिक बडापत्र, हेलो सरकार, टोल फ्रि टेलिफोन, सार्वजनिक सुनुवाई, उजुर पेटिका, ईमेल तथा इन्टरनेट आदि सार्वजनिक सेवा प्रवाहलाई प्रभावकारी गराउने माध्यमहरू माफत सार्वजनिक सेवा प्रवाहलाई प्रभावकारी गराउन सकिन्छ ।

जनसम्पर्क - कार्यालयमा कार्यरत कर्मचारी र जनसाधारण बीचको सम्पर्क नै जनसम्पर्क हो । जनता, सरकार र प्रशासन बीच सुमधुर सम्बन्ध कायम गर्न जनसम्पर्कलाई प्रभावकारी गराउँदै लैजानु पर्छ । कर्मचारी वर्गको प्रमुख कर्तव्य नै जनतालाई बढी सुख सुविधा दिलाएर देश र जनताको सेवा गर्नु हो । वर्तमान लोकतान्त्रिक परिप्रेक्ष्यमा कुनै पनि सरकारी कार्यालय वा संगठित संस्था, कार्यालयको बहुमुखी उत्तरदायित्व हुन्छ र यो पुरा गर्न जनताको सहयोग र समर्थनको खाँचो पर्छ । सरकार र प्रशासनप्रति जनताको सन्देह विश्वास प्राप्त गर्न सके मात्र जनताको सहयोग र समर्थन पाउन सकिन्छ, यसको लागि प्रभावकारी जनसम्पर्क नै एक मात्र विकल्प हो र सर्वसाधारण जनतालाई वास्तविकतासंग परिचित गराउन र सहभागिताको लागि उनीहरूलाई आकर्षित गर्नु जनसम्पर्कको प्रमुख उद्देश्य हो । सिधै कर्मचारीद्वारा सम्पर्क, नियमित प्रकाशन तथा चिठी पत्रहरू, रेडियो टेलिभिजन तथा फिल्महरू, सार्वजनिक सूचना र विज्ञापन, प्रदर्शनीहरू, सार्वजनिक भाषण र अन्य मनोरञ्जनात्मक कार्यक्रमहरू जनसम्पर्क स्थापना गर्नका लागि अपनाउन सकिने केही महत्वपूर्ण माध्यमहरू हुन् ।

१.१ लोक सेवा आयोगद्वारा ना.सु. (समावेशी), १०६५ मा सोधिएका प्रश्नहरू र ती प्रश्नहरूको समाधान

खण्ड (Section) – A (अङ्क ४०)

नेपालको सामाजिक, आर्थिक एवं वातावरणीय अवस्था

१. नेपालको भौगोलिक विशेषताहरू के के छन् ? छोटकरीमा उल्लेख गर्नुहोस् । (What are the characteristics of geographical location of Nepal? Write briefly.) (5)
२. नेपाल कृषि प्रधान देश हो । तर नेपालमा खेतीयोग्य जमिनको उत्पादकत्व घट्नुको कारण उल्लेख गर्नुहोस् । (Nepal is an agricultural contry. However the productivity of the cultivated land is decreasing. What would be reasons?) 5
३. नेपालमा जलवायु परिवर्तनबाट देखापरेको वा पर्नसक्ने असर सम्बन्धमा उल्लेख गर्नुहोस् । (Discuss the existing and possible future impacts due to climate change in Nepal.) 5
४. 'चेपाङ' जातिका बारेमा लेख्नुहोस् । (Write about the 'Chepang' caste.) 5
५. वन ऐन २०४९ ले नेपालको राष्ट्रिय वन व्यवस्थापन तथा उपयोग सम्बन्धमा के कस्तो व्यवस्था गरेको छ ? उल्लेख गर्नुहोस् । (State the major provisions, made by the Forest Act, 2049, for the management & utilization of National Forest of Nepal.) 5
६. चालु त्रिवर्षीय योजनाले लिएको लक्ष्य, रणनीति एवं प्राथमिकताको बारेमा उल्लेख गर्नुहोस् । (Discuss the goal, strategy and priority of the current three year plan of Nepal.) 5
७. ऊर्जा संकट भन्नाले के बुझ्नुहुन्छ ? यो संकट टार्न कस्ता उपाय अपनाउनु पर्ला ? यस संकटले प्रभावित सबै क्षेत्र समावेश गरी लेख्नुहोस् । (What do you understand by Energy crisis? What measures are to be taken to resolve the crisis? Write your answer considering probable affecting sector by this crisis.) (3+7) = 10

खण्ड (Section) – B (अङ्क ३०)

संवैधानिक व्यवस्था सरकार

८. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ बमोजिम संवैधानिक परिषदको गठन विधि उल्लेख गर्नुहोस् । (Write the compisition of constitutional council under the Interim Constitution of Nepal, 2063.) 5
९. कानूनी राज्यका आवश्यक तत्वहरू के के हुन् ? छोटकरीमा लेख्नुहोस् । (What are the essential elements of Rule of Law? Explain.) 5
१०. समावेशी अवधारणाका मूल उद्देश्यहरू के के हुन् ? (What are the main objectives of the concept of Inclusion?) 5
११. 'सुशासन' भन्नाले के बुझ्नुहुन्छ ? सार्वजनिक प्रशासनमा सुशासनका प्रमुख आधारहरू के के हुन् ? (What is good governance? What are the key elements of good governance in public administration?) (2+3) = 5

१२. देश विकासका लागि नागरिक समाजले खेल्नुपर्ने भूमिकाको विषयमा चर्चा गर्नुहोस् ।
(Explain the role of civil society for the National Development.) 10

खण्ड (Section) – C (अङ्क ३०)

सार्वजनिक लेखा सञ्चालन एवं व्यवस्थापन

१३. कार्यालय व्यवस्थापनको अर्थ बताउँदै यसको महत्व दर्साउनुहोस् । (Define office management. Write about its importance.) (2+3) = 5
१४. सरकारी लेखा प्रणाली भन्नाले के बुझिन्छ ? (What is government account system?) 5
१५. निजामती कर्मचारीलाई प्रदान गरिने पुरस्कार सिफारिश गर्ने समितिमा को को हुने व्यवस्था छ ? (Who are the members in the committee which recommends reward to the civil servants?)
१६. सार्वजनिक सेवा भनेको के हो ? सार्वजनिक सेवा प्रवाह गर्ने तरिकाको बारेमा लेख्नुहोस् । (What is public service delivery? Describe the methods/mediums of public service delivery.) (3+2) = 5
१७. नेपाल सरकारको आर्थिक कार्य प्रणालीको चर्चा गर्नुहोस् । (Describe the general information on financial procedures of government of Nepal.) 10

**लोक सेवा आयोगद्वारा लिइएको नायब सुब्बा पद (समावेशी)
२०६१ को प्रश्नहरूको समाधान**

खण्ड (Section) : A (अङ्क ४०)

नेपालको सामाजिक, आर्थिक एवं वातावरणीय अवस्था

- (१) नेपालको भौगोलिक विशेषताहरू के के छन् ? छोटकरीमा उल्लेख गर्नुहोस् । (What are the characteristics of geographical location of Nepal? Write briefly.) (5)

उत्तर :

नेपाल एशिया महादेशको मध्य खण्डमा ईटाको आकारमा अवस्थित विभिन्न भौगोलिक विशेषताहरूले युक्त मुलुक हो । कहिल्यै पनि कुनै पनि साम्राज्यको उपनिवेश नस्वीकारेको यस मुलुकका भौगोलिक विशेषताहरूलाई निम्न लिखित बुँदाहरूमा उल्लेख गर्न सकिन्छ :-

- नेपाल दुई ढुंगा बीचको तरलका रूपमा रहेको एक भू-परिवेष्टित (landlocked) मुलुक हो । उत्तरमा ५२ गुणाले ठूलो चीन र पूर्व, दक्षिण र पश्चिममा २२ गुणाले ठूलो भारत गरी दुई विशाल देशको बीचमा नेपाल अवस्थित छ ।
- नेपाल २६ डिग्री २२ मिनेट उत्तरी आक्षांशदेखि ३० डिग्री २७ मिनेट उत्तरी आक्षांश सम्म फैलिएको छ । त्यस्तै गरी यो मुलुक ८० डिग्री ४ मिनेट पूर्वी देशान्तरदेखि ८८ डिग्री १२ मिनेट पूर्वी देशान्तरमा फैलिएको छ ।
- कुल क्षेत्रफल १,४७,१८१ वर्ग कि.मि. (५६, ८२६ वर्ग माइल) रहेको नेपालले पृथ्वीको कुल क्षेत्रफलको ०.०३ प्रतिशत र एशिया महादेशको ०.३ प्रतिशत भूभाग ओगटेको छ ।

- नेपालको पूर्व-पश्चिम कूल लम्बाई ८८५ कि.मि. छ भने उत्तर दक्षिण चौडाई सरदर १९३ कि.मि. (अधिकतम २४१ कि.मि. र न्यूनतम १४८ कि.मि.) रहेका छ भने यो मुलुक समुद्र सतहबाट ६० मिटरदेखि ८,८४८ मिटरसम्म (सर्वोच्च विन्दु) फैलिएको छ।
- हिमाल, पहाड र तराईयुक्त भौगोलिक विविधताले गर्दा नेपालमा उष्ण प्रदेशमा पाइने हावापानीदेखि लिएर ध्रुवीय क्षेत्रमा पाइने प्रकृतिको हावापानी समेत पाइन्छ।
- विश्वको सर्वोच्च शिखर सगरमाथा, सर्वाधिक उचाइमा रहेको ताल तिलिचो ताल, सर्वाधिक गहिरो गल्छी कालीगण्डकीको अन्ध गल्छी, गहिरो उपत्यका अरुण उपत्यका नेपालमा नै पर्दछन्।
- नेपाल भौगोलिक रूपमा सानो मुलुक भएपनि प्राकृतिक विविधतामा धनी मुलुकको रूपमा रहेको छ। जस्तो की जलसम्पदाको हिसाबले नेपाल विश्वमै दोस्रो त जैविक विविधताको हिसाबले २५ औं स्थानमा नेपाल पर्दछ।

अन्त्यमा के भन्न सकिन्छ भने नेपालको विविधता युक्त भू-धरातल मनोरम प्राकृतिक दृश्यहरू, ६ हजारभन्दा बढी नदिनालाहरू, ठूला ठूला ताल तथा हिमतालहरू, ८ हजार मीटर भन्दा अग्ला विभिन्न हिमालहरू, प्रचुर पर्यटकीय सम्भावना बोकेको हिमाली प्रदेश, स्वस्थकर हावापानीयुक्त पहाडी प्रदेश, हरिया फाँटहरूले युक्त अन्नभण्डारको रूपमा रहेको तराई प्रदेशको अवस्थिति नै नेपालको अद्वितीय भौगोलिक विशेष हुन्।

देवघाट - कालीगण्डकी र त्रिशुलीको दोभानमा तनहुँ जिल्लामा पर्ने देवघाट तिर्थस्थल समस्य हिन्दु धर्मवलम्बीहरूको पवित्र तिर्थक्षेत्र हो। यस तीर्थस्थल लाई हरिहर क्षेत्र तथा आदिप्रयाग नामले पनि चिनिन्छ। पाल्पाका राजा मणीमकुन्द सेनको प्रतिक स्वरूप चक्रशिला, गलेश्वर बाबा, अघोरी बाबाको सठ, हरिहर मन्दिर, सिता भासिएको ठाउँ देवघाट क्षेत्रका निधिहरू हुन्। धार्मिक दृष्टिले महत्वपूर्ण यो ठाउँको व्यवस्थित विकासका लागि तनहुँ, नवलपरासी र चितवन जिल्लाका केही भाग मिलाई देवघाट क्षेत्र विकास समिती गठन गरिएको छ। देवघाटमा माघे संक्रान्तिको दिन ठूलो मेला लाग्छ भने यस क्षेत्रमा आउने तिर्थ यात्रीहरूको घुइचो भने दिनहुँ जसो हुन्छ। देवघाटमा सप्तगण्डकीको संगम हुने हुँदा यो ठाउँमा स्नान गर्दा सम्पूर्ण पापहरूबाट मुक्ति पाइने तथा यहाँ प्राण त्याग गर्दा केवल्य मुक्ति पाइने कुरा नेपाल माहात्म्य उल्लेख छ।

- (२) नेपाल कृषि प्रधान देश हो। तर नेपालमा खेतीयोग्य जमिनको उत्पादकत्व घट्नुको कारण उल्लेख गर्नुहोस्। (Nepal is an agricultural contry. However the productivity of the cultivated land is decreasing. What would be reasons?) (5)

उत्तर :

नेपाल एक कृषि प्रधान देश हो। नेपाल जस्ता कृषि प्रधान देशका लागि प्राकृतिक स्रोतका विभिन्न प्रकार मध्ये भूमि अर्थात त्यसमा पनि खेतीयोग्य जमिन अत्यन्त महत्वपूर्ण स्रोत हो। भनिन्छ पनि भूमि स्रोत व्यक्तिको लागि बाँच्ने आधार हो, सामाजिक प्रतिष्ठा हो र सांस्कृतिक धरोहर पनि हो। कृषि प्रधान देश नेपालमा खेतीयोग्य जमिनको ठूलो महत्व रहेता पनि यहाँको खेतीयोग्य जमिनको उत्पादकत्व घट्दै गई रहेको पाइन्छ। नेपालमा खेतीयोग्य जमिनको उत्पादकत्व घट्नुको प्रमुख कारणहरू देहाय बमोजिम उल्लेख गर्न सकिन्छ :-

- नेपालको सम्पूर्ण खेतीयोग्य जमिनमा पर्याप्त मात्रामा बाह्रै महिना सिँचाइको सुविधा पुग्न नसक्नाले खेतीयोग्य जमिनको उत्पादकत्व घट्दै गएको छ ।
- खेतीयोग्य भूमिको उत्पादकत्व घट्दै जानुमा जलवायु परिवर्तनको असर पनि प्रमुख रूपमा रहेको छ ।
- रासायनिक मल तथा किटनाशक विषादिको अनुपयुक्त र असुरक्षित प्रयोगले पनि उत्पादकत्व घट्दै गएको छ ।
- खेतीयोग्य भूमिको उत्पादकत्व घट्नुको एउटा कारकको रूपमा नेपालको अवैज्ञानिक कृषि प्रणाली पनि हो ।
- नेपालको खेतीयोग्य जमिनमा तीव्र रूपमा बढ्दै गएको आवास क्षेत्रको विस्तारले गर्दा त्यहाँको उत्पादकत्व घट्दै गएको पाइन्छ ।
- माटोको उर्वराशक्ति कायम राख्दै खेती गर्ने तरिकाबारे कृषकहरूलाई सचेतना गराउन नसक्नुलाई पनि खेतीयोग्य जमिनको उत्पादकत्व घट्नुको एउटा कारणको रूपमा लिन सकिन्छ ।

नेपाल जस्ता कृषि प्रधान देशको खेतीयोग्य जमिनको उत्पादकत्व बचाइ राख्न अपरिहार्य छ । त्यसैले अन्त्यमा, नेपालमा खेतीयोग्य जमिनको उत्पादकत्व घट्दै जानुका माथि उल्लेखित प्रमुख कारणहरू लगायतका कारणहरू पहिचान गरी ती कारणहरूलाई सही रूपमा सम्बोधन गर्न सकिँएमा खेतीयोग्य जमिनको उत्पादकत्वलाई बचाइ राख्न सकिने देखिन्छ ।

किपट प्रथा- किपट नेपालको पुरानो जातीय भूमि व्यवस्था हो । किपट प्रथा नेपाल राज्यको एकीकरण संग सम्बन्धित छ । राष्ट्रनिर्माता राजा पृथ्वीनारायण शाहलाई एकीकरण अभियानमा सहयोग गरे वापत पूर्वी पहाडका लिम्बु लगायतका जातीलाई भूमि दिई किपटी भूमिको व्यवस्था शुरू भएको हो । एकीकरण अभियानमा सहयोग गरे वापत दिईएको जग्गालाई किपट र त्यसरी जग्गा दिने प्रचलनलाई किपट प्रथा भनिन्थ्यो । किपट मुख्यतया लिम्बु, दनुवार, तामाङ्ग, शेर्पा, र लेप्चा जातीलाई प्राप्त भएको देखिन्छ । भूमि सम्बन्धि ऐन, २०२१ मा वि.सं. २०२५ सालमा भएको दोस्रो संशोधनले दफा ३ (क) थप गरी किपट जग्गा रेकर् सरह फाँट्टे राजिनामा गर्न सकिने र किपट जग्गामा रेकर् सरह मालपोत ठेकिने स्पष्ट कानूनी व्यवस्था गरी किपट प्रथालाई त्रिधिवत् रूपमा अन्त्य गरियो । यहाँ स्मरणीय छ कि एकीकरण अभियानको लडाईंमा विरता देखाउनेलाई द्विता दिइन्थ्यो भने एकीकरण अभियानमा सहयोग गर्ने जातिलाई किपट दिइन्थ्यो ।

(३) नेपालमा जलवायु परिवर्तनबाट देखापरेको वा पर्न सक्ने असर सम्बन्धमा उल्लेख गर्नुहोस् । (Discuss the existing and possible future impacts due to climate change in Nepal.) (5)

उत्तर :

सामान्य अर्थमा पृथ्वीको कुनै पनि स्थानमा समयको अन्तरालमा हावापानीमा आउने परिवर्तनलाई जलवायु परिवर्तन भन्ने सकिन्छ । आजको विश्वको प्रमुख चुनौती ऋतु प्रतिकूलको नकारात्मक एवं असामान्य जलवायु परिवर्तन रहेको छ । यस्तो जलवायु परिवर्तनको प्रमुख कारण स्रोत साधनको नाफामुखी प्रयोगबाट उत्सर्जित कार्बनडाईअक्साइड लगायतका ग्याँसले पृथ्वीको भौतिक वातावरणमा उत्पन्न असन्तुलन नै हो । नकारात्मक एवं असामान्य जलवायु परिवर्तनले विश्वमा नै नकारात्मक असरहरू देखा पर्दै गएको पाइन्छ । जलवायु परिवर्तनको प्रमुख कारक मानिएको

कार्बनडाईअक्साइड उत्सर्जनमा हाम्रो देशको ठूलो योगदान नभए तापनि विश्वव्यापी तापक्रम वृद्धिले जलवायु परिवर्तनको असरबाट नेपाल समेत अछुतो रहेको छैन । नेपालमा जलवायु परिवर्तनबाट देखापरेको वा पर्नसक्ने प्रमुख असरहरू देहायका बुँदामा उल्लेख गर्न सकिन्छ :-

- जलवायु परिवर्तनको फलस्वरूप पृथ्वीको तापक्रममा वृद्धि भई मौसमी प्रक्रियामा फेरबदल आएर नेपालमा समेत अतिवृष्टि, अनावृष्टि, खडेरी, डढेलो जस्ता घटनामा उल्लेख्य वृद्धि भएको पाइन्छ ।
- नेपाल जस्ता अविक्सित देशमा खाद्यान्न लगायत पिउने पानीको संकट पर्ने, रोगव्याधी फैलने र ठूलो आर्थिक संकट आई यहाँका विपन्न जनताको जीवन भन्नु कष्टकर हुने पूर्वानुमान पनि गरिएको छ ।
- जलवायु परिवर्तनको फलस्वरूप हिमालहरूको हिउँ पग्लेर हिमशिखरहरू कालापत्थरको रूपमा परिणत हुँदै गैको अध्ययनहरूले देखाएका छन् ।
- जलवायु परिवर्तनको कारण हिउँ पग्लने क्रम बढी हिमतालहरू फुट्ने तथा हिमपहिरो गई हिमनदीहरूमा बाढी आउने खतरा बढी रहेको पाइन्छ ।
- जलवायु परिवर्तनका कारण नेपालका नदीमा पानीको बहाव फरक परी त्यसमा आधारित विद्युत् उत्पादन केन्द्र तथा सिंचाई प्रणालीमा असर पर्ने देखिन्छ ।
- जलवायु परिवर्तनबाट सिर्जित असरले खडेरी, आगलागी, अतिवृष्टि, अनावृष्टि, बाढी इत्यादिको सङ्ख्या र शक्तिमा समेत वृद्धि भई नेपाली जनजीवन, जैविक विविधता र प्राकृतिक प्रणालीमा अत्यन्त ठूलो नकारात्मक प्रभाव पर्ने देखिन्छ ।

अन्त्यमा, विकसित पश्चिमा देशमा भएको औद्योगिक क्रान्तिको कारण कोइला तथा खनिज तेलको धेरै उपयोग हुन थालेपछि त्यसबाट उत्सर्जन भएको कार्बनडाईअक्साइड लगायतका अन्य हरितगृह ग्याँसको कारणले पृथ्वीको तापक्रममा वृद्धि हुँदै गई जलवायुमा आएको परिवर्तनले स्थल, समुद्र, नदी लगायत जीवन-जगतको सम्पूर्ण प्रक्रियालाई नककरात्मक असर पुर्याउँदै आएकोले आज विश्व समुदायले जलवायु परिवर्तनको समस्यासँग सामना गर्न न्यूनीकरण र अनुकूलनका उपाय अवलम्बन गर्न तथा रोकथामका उपाय खोजी गर्न लागेको पाइन्छ । नेपालमा पनि जलवायु परिवर्तनबाट देखापरेको वा पर्नसक्ने समस्याको सामना गर्न यसका लागि आवश्यक अनुकूलन, न्यूनीकरण र सचेतनाका कार्यक्रम यथाशीघ्र सञ्चालन गर्न थाल्नुपर्छ । साथै उपयुक्त प्रविधिको अनुसन्धान र कार्यान्वयनका लागि आर्थिक स्रोत जुटाउने कार्य पनि उतिकै महत्वपूर्ण रहेको छ । यसो नगरे मुलुकको भौतिक तथा आर्थिक उन्नतिमा ठूलो प्रभाव पर्न जाने करामा दुई मत हुन सकिदैन ।

क्योटो प्रोटोकल, १९९७ - वातावरणीय क्षेत्रमा बन्धनकारी कानूनका रूपमा लागू भएको पहिलो सम्झौता हो, क्योटो प्रोटोकल, १९९७ । क्योटो प्रोटोकलले सन् २००८-१२ सम्ममा CO₂ लगायत ६ हानिकारक हरितगृह ग्याँसको उत्सर्जन सन् १९९० को तुलनामा ५.२ प्रतिशत कम गर्ने लक्ष्य लिएको छ । क्योटो प्रोटोकलले कार्बनडाईअक्साइड, मिथेन, हाइड्रोक्लोरो कार्बन, नाइट्रस अक्साइड, ब्लोरोफ्लोरो कार्बन, सल्फर हेक्जाफ्लोराइडलाई ६ वटा हानिकारक ग्याँसका रूपमा उल्लेख गरेको छ । हरित गृह ग्याँसको उत्पादक राष्ट्रमा पहिलो र दोस्रो स्थान राख्ने क्रमशः अमेरिका र रसले यस प्रोटोकललाई २००४ को नोभेम्बरमा अनुमोदन गरेका थिए । पृथ्वीको बढ्दो तापक्रम नियन्त्रण गर्न सहायक सिद्ध हुने मानिएको सन्धि हो, क्योटो प्रोटोकल ।

उत्तर :

चेपाङ जाति नेपालको मध्य-भागका जिल्लाहरू धादिङ, मकवानपुर, चितवन, गोरखाका पहाडी भिरालो क्षेत्रहरूमा धेरै पहिलेदेखि नै आदिवासीको रूपमा बसोबास गर्दै आएको एक जाति हो । पछिल्लो राष्ट्रिय जनगणना, २०६८ अनुसार नेपालमा चेपाङ/प्रजा जातिको जनसङ्ख्या ६८,३९९ जना (०.२५%) रहेको पाइन्छ ।

प्रख्यात इतिहासविद् प्रो. डोरबहादुर विष्टका अनुसार चेपाङहरू दोलखाको सुनाथली भन्ने ठाउँबाट उपरोक्त ठाउँहरूमा आई राज्य खडा गरी बसेका थिए र ४ जना राजाहरू भएका थिए र उनीहरूको नाम पौन राजा, गिल राजा, रिमी राजा र राजि राजा थियो जसलाई पाटनको मल्ल राजाले परास्त गरेका थिए । आफूलाई भगवान श्रीरामको सन्तान बताउने चेपाङहरूले आफूलाई प्रजा भन्न रुचाउँछन् । उनीहरूको भनाई अनुसार चेपाङहरू सीताले बनवासमा जन्माएका छोरा लव (लोहोरी) का सन्तान र कुसुण्डाहरू कृशका सन्तान हुन् । चेपाङका दुई जात हुन्छन्- पुकुन्थली र कछारे । पुकुन्थलीको सभ्यता र जीवनस्तर केही सधिएको छ भने कछारे पिछडिएको अवस्थामा छन् ।

जंगलका कन्दमूल, फलफूल मात्र खाएर जीवन गुजारा गर्ने जातिका रूपमा चिनिने चेपाङहरू विगत केही समयदेखि खेतीपाती गर्ने, ढोको, नाङ्गला बुन्ने, काठको ठेकी आदि बनाउने, रिक्सा चलाउने जस्ता व्यवसायहरू गर्दै आएका छन् । चेपाङहरूको मुख्य पर्व भाद्र पूर्णिमाको दिन पर्ने चोनाम पर्व भए पनि यिनीहरूले दशैँ, तिहार र भदौ महिनाको तेस्रो मंगलबारलाई "न्वागी" पर्वको रूपमा मनाउँछन् । यस जातिका मुख्य देवाता भैरवी, मनकामना र दक्षिणकाली हुन् भने उनीहरूको पुरोहित वा धामीलाई पाँडे वा महापाँडे भनिन्छ ।

छोरो जन्मेको १२ औं दिनमा र छोरी जन्मे ७ औं दिनमा न्वारन गर्ने यस जातिले पास्नी भने १२ वर्ष पुगेपछि गर्छन् । चेपाङहरूमा विवाहको लागि कुरा गर्न मंगलबार पारेर केटाले बाईस रुपैया पैसा र एक ठेकी रक्सी केटीका बाबुआमालाई बुझाउनु पर्छ । वेहुलीलाई वेहुलाका घरमा ल्याएर मात्रै सिन्दुर हाल्ने यस जातिमा छोरीको विवाहमा चिउरीको बोट दाइजो दिने चलन छ । चेपाङको जातीय संग्राहलय चितवन जिल्लामा रहेको छ । चेपाङ वा प्रजा जातिको विकासको लागि सरकाले यिनीहरूको बाहुल्यता रहेका जिल्लाहरूमा प्रजा विकास कार्यक्रम लागू गरी विभिन्न सीपमूलक आयमूलक र सिर्जनात्मक क्षेत्रमा चेपाङलाई संलग्न गराउँदै आएको छ ।

मस्टो परम्परा - मस्टो भनेको एक प्रकारको मूर्ति विहिन देवता हुन् । मस्टोको कुनै खास मूर्ति नभई यी देवता धामीका रूपमा रूपान्तरित हुन्छन् । धामीमा मस्टो चढे पछि अवतारी देवी शक्ति पुरुषको रूप धारण गरी बक्त थाल्दछन् । मस्टो उत्रेको धामीले फलामको सिक्री चुडाउने, तातो तेलमा हात डुवाउने जस्ता विभिन्न देवी चमत्कारहरू पनि देखाउने विश्वास छ । धार्मिक मान्यतामा आधारित मस्टो परम्परा नेपालको मध्य तथा सुदूर-पश्चिम (कर्णाली, सेती र महाकाली) का ग्रामिण इलाकामा प्रचलित रहेको पाइन्छ । त्यस क्षेत्रका खसहरूले मस्टोलाई कुल देवताको रूपमा पूजा गर्न गर्दछन् । यो मस्टो धामी परम्परा आजभोली बाहिरी प्रभावले गर्दा हराउँदै जान थालेको स्थानीयवानीहरूको भनाई छ ।

(५) वन ऐन २०४९ ले नेपालको राष्ट्रिय वन व्यवस्थापन तथा उपयोग सम्बन्धमा के कस्तो व्यवस्था गरेको छ ? उल्लेख गर्नुहोस् । (State the major provisions, made by the Forest Act, 2049, for the management & utilization of National Forest of Nepal.)

(5)

उत्तर :

वन ऐन २०४९ को दफा २ (ड) मा राष्ट्रिय वनको परिभाषा गरिएको पाइन्छ । उक्त दफामा "राष्ट्रिय वन" भन्नाले निजी वन बाहेक नेपाल राज्य भित्रको वन सिमाना लगाइएको वा नलगाइएको सबै वन सम्भन्तु पर्दछ र सो शब्दले वनले घेरिएको वा वनको छेउछाउमा रहेको पर्ती वा ऐलानी जग्गा तथा वनभित्र रहेका बाटो, पोखरी, ताल वा खोलानाला र बगर समेतलाई जनाउँछ भनी परिभाषा गरिएको पाइन्छ । उक्त परिभाषालाई हेर्दा राष्ट्रिय वन अन्तर्गत "सरकारद्वारा व्यवस्थित वन, संरक्षित वन, सामुदायिक वन, कबुलियती वन र धार्मिक वन" समेटिने स्पष्ट हुन्छ । नेपालको राष्ट्रिय वन व्यवस्थापन तथा उपयोग सम्बन्धमा वन ऐन २०४९ को विभिन्न दफाहरूमा कानूनी व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

वन ऐनले जिल्ला वन अधिकृतले सम्बन्धित जिल्लाको राष्ट्रिय वनको सिमाना छुट्याई वन सिमाना चिन्ह लगाउन सक्ने, राष्ट्रिय वनको लागि जग्गा प्राप्त गर्दा जग्गा प्राप्त गर्ने सम्बन्धि सार्वजनिक सूचना प्रकाशित गर्ने, घर जग्गा प्राप्त गर्ने कुरामा उजुर गर्ने, प्राप्त गरिने घर जग्गा बापत दिइने क्षतिपूर्तिको रकम निर्धारण गर्ने, सरकारी कोषबाट क्षतिपूर्ति दिने आदि सम्बन्धि कानूनी व्यवस्था गरेको पाइन्छ ।

त्यस्तै गरी राष्ट्रिय वनको सीमा निर्धारण, क्षतिपूर्ति भराउने लगायतका कार्य गर्न वन ऐनले प्रत्येक जिल्लामा प्रमुख जिल्ला अधिकारीको अध्यक्षतामा सात सदस्यीय एक समिति गठन हुने कानूनी व्यवस्था गर्दै जिल्ला वन अधिकृत र समितिलाई आफू समक्ष पेश हुन आएको कुनै कुराको निर्णय गर्नका लागि साक्षीहरूलाई भिक्काउने, बुझ्ने, म्याद तारेख दिने र निजहरूबाट लिखत गराउने समेत प्रचलित कानून बमोजिम अदालतले पाए सरहको अधिकार हुने व्यवस्था गरेको छ ।

राष्ट्रिय वनको सिमानाभित्र निजी जग्गा पार्न र प्राप्त गर्नमा प्रतिबन्ध लगाउँदै राष्ट्रिय वनको लागि प्राप्त निजी जग्गाको लगत काट्ने, राष्ट्रिय वनमा कुनै व्यक्तिलाई हक प्राप्त नहुने, राष्ट्रिय वनमा हक बेचबिखन गर्न नहुने तथा राष्ट्रिय वनमा बाटो, खोला बन्द गर्ने अधिकार नेपाल सरकारलाई हुने कानूनी व्यवस्था गरेको पाइन्छ । राष्ट्रिय वनका विभिन्न स्वरूपहरूको व्यवस्थापन तथा उपयोग सम्बन्धि व्यवस्थालाई समेत यहाँ संक्षेपमा चर्चा गरिएको छ :-

- सरकारद्वारा व्यवस्थित राष्ट्रिय वन सम्बन्धी व्यवस्था - सरकारद्वारा व्यवस्थित वनको व्यवस्थापनको लागि कार्य योजना तयार गरी मन्त्रालयबाट स्वीकृति गराई लागू गर्ने, कार्य योजनाले निर्दिष्ट गरेका कार्य तथा वन विकास कार्य बाहेक अन्य कुनै पनि कार्य गर्न नपाइने, यस्ता वनको वन पैदावारमा नेपाल सरकारको स्वामित्व रहने व्यवस्था रहेको छ ।
- संरक्षित राष्ट्रिय वन सम्बन्धी व्यवस्था - नेपाल सरकारलाई राष्ट्रिय वनको कुनै भाग विशेष बातावरणीय, वैज्ञानिक वा सांस्कृतिक महत्त्वको वा अन्य विशेष महत्त्व भएको लागेमा त्यस्तो राष्ट्रिय वनको भागलाई संरक्षित वनको रूपमा घोषित गर्न सक्ने,

यस्तो वनको व्यवस्थापनको लागि कार्य योजना तयार गरी मन्त्रालयबाट स्वीकृत गराई जिल्ला वन अधिकृतले लागु गर्ने, लगायतका कानूनी व्यवस्था गरेको पाईन्छ ।

- सामुदायिक राष्ट्रिय वन सम्बन्धी व्यवस्था - उपभोक्ता समूहले कार्य योजना बमोजिम वनको विकास, संरक्षण, उपयोग, व्यवस्थापन गर्न तथा स्वतन्त्र रूपले वन पैदावारको मूल्य निर्धारण गरी बिक्री वितरण गर्न पाउने गरी जिल्ला वन अधिकृतले राष्ट्रिय वनको कुनै भाग तोकिए बमोजिम सामुदायिक वनको रूपमा उपभोक्ता समूहलाई सुम्पन सक्ने, यस्ता वनको सन्दर्भमा जिल्ला वन अधिकृतले उपभोक्ताहरूलाई परिचालन गरी तोकिए बमोजिम उपभोक्ता समूह गठन गर्न र कार्य योजना तयार गर्न आवश्यक प्राविधिक एवं अन्य सहयोग उपलब्ध गराउन सक्ने, सामुदायिक वन फिर्ता लिन सकिने, यस्ता वन पुनः सुम्पन सकिने लगायतका कानूनी व्यवस्था गरेको पाईन्छ ।
- कबुलियती राष्ट्रिय वनसम्बन्धी व्यवस्था - नेपाल सरकारले वनको संरक्षण र विकास हुने गरी पर्यटन व्यवसाय सञ्चालन गर्ने, वन पैदावारमा आधारित उद्योगहरूलाई आवश्यक पर्ने कच्चा पदार्थ उत्पादन गर्ने, वनको संरक्षण र विकास हुने गरी कृषि वन बाली कार्य सञ्चालन गर्ने लगायतका उद्देश्यहरूको लागि राष्ट्रिय वनको कुनै भाग कबुलियती वनको रूपमा पट्टासहित प्रदान गर्ने, कबुलियती वन फिर्ता लिन सकिने, यस्तो वनमा बाटो, खोला बन्द गर्न सकिने लगायतका कानूनी व्यवस्था गरेको पाईन्छ ।
- धार्मिक राष्ट्रिय वन सम्बन्धी व्यवस्था - कुनै धार्मिकस्थल वा त्यसको वरिपरिको राष्ट्रिय वनको विकास, संरक्षण र उपयोग गर्नका लागि निवेदनका आधारमा कुनै धार्मिक निकाय, समूह वा समुदायलाई धार्मिक वनको रूपमा राष्ट्रिय वनको कुनै वा सबै भाग सुम्पन सकिने, धार्मिक वनमा रहेका वन पैदावार सम्बन्धित धार्मिक निकाय, समूह वा समुदायले व्यापारिक प्रयोजन बाहेकका अन्य धार्मिक कार्यमा उपयोग गर्न सक्ने तर वातावरणमा उल्लेखनीय प्रतिकूल असर पर्ने गरी वा सार्वजनिक रूपमा हानि नोक्सानी हुने गरी वा जलाधार क्षेत्रमा भू-क्षय हुन सक्ने गरी रुख कटान गर्न नपाइने, धार्मिक वन फिर्ता लिन सकिने लगायतका कानूनी व्यवस्था गरेको पाईन्छ ।

अल्लो - नेपालको करीव १२ सय मिटर देखि ३ हजार मिटर सम्मको उचाईमा पाइने सिस्नो भन्दा बढी पोल्ने, ठुलो र चौडा पात भएको रेसादार वनस्पती नै अल्लो हो । यसलाई जंगली सिस्नो भनेर पनि बुझिन्छ । अल्लोबाट सावाधानी पूर्वक निकालीएको रेशाबाट कोटको कपडा, झोला, सल, पछ्यौरा आदि तयार गर्न सकिन्छ । अल्लोबाट बनेका कपडा शरीरलाई स्वास्थ्य राख्नमा बढी उपयोगी हुने मानिन्छ । अल्लो आर्थिक रूपले उपयोगी वनस्पतिको रूपमा रहेकोले पर्वत, साँखुवासभा लगायतका जिल्लामा अल्लो प्रशोधन गरी विभिन्न विभिन्न सामानहरू (कपडा) बनाउँदै आइएको छ ।

(६) चालु त्रिवर्षीय योजनाले लिएको लक्ष्य, रणनीति एवं प्राथमिकताको बारेमा उल्लेख गर्नुहोस्। (Discuss the goal, strategy and priority of the current three year plan of Nepal.) (5)

उत्तर :

वि.सं. २०७९ (सन् २०२२) भित्र नेपाललाई अतिकम विकसित राष्ट्रबाट विकासशील राष्ट्रमा स्तरोन्नति गर्ने।" दीर्घकालीन सोचका साथ अगाडी आएको चालु तेह्रौं योजना (आ.व.२०७०/७१-२०७२/७३) ले लिएको लक्ष्य, रणनीति एवं प्राथमिकता देहाय बमोजिम रहेको पाइन्छ :-

चालु त्रिवर्षीय योजनाले लिएको लक्ष्य

चालु तेह्रौं योजना (आ.व.२०७०/७१-२०७२/७३) को प्रमुख लक्ष्य गरिवीको रेखामुनि रहेको जनसङ्ख्या १८ प्रतिशतमा भर्ना रहेको छ। अन्य लक्ष्य देहायबमोजिम निर्धारण गरिएको छ -

क्र.सं.	सूचक	आ.व. २०६९/७० को स्थिति	त्रिवर्षीय योजनाको लक्ष्य
1.	वार्षिक औसत आर्थिक वृद्धिदर (प्रतिशत)	३.५	६.०
2.	कृषि क्षेत्रको वार्षिक औसत वृद्धिदर (प्रतिशत)	१.१	४.५
3.	नैरकृषि क्षेत्रको वार्षिक औसत वृद्धिदर (प्रतिशत)	४.६	६.७
4.	वार्षिक औसत रोजगारी वृद्धिदर (प्रतिशत)	२.९	३.२
5.	अपेक्षित आय (वर्ष)	६८.८***	७१.०
6.	साक्षरता दर (१५-२४ वर्ष)	८७.५	९०.०
7.	जनसङ्ख्या वृद्धिदर (प्रतिशत)	१.३५	१.३५
8.	मातृ मृत्युदर (प्रति लाख)	२८१	१३४
9.	खानेपानी सेवा पुगेको जनसङ्ख्याको (प्रतिशत)	८५	९६.२५
10.	सरसफाई सुविधा पुगेको जनसङ्ख्याको (प्रतिशत)	६२	९०.५
11.	प्राथमिक तह (कक्षा १ - ५) मा खुद भर्नादर (प्रतिशत)	९५.३	१००
12.	सडक यातायात जोडिएको जिल्ला सदरमुकाम (सङ्ख्या)	७३	७५*
13.	टेलिफोन, मोबाइल समेत (प्रति सय घनत्वमा)	७१.५	१००
14.	विद्युत् उत्पादन (जडित क्षमता) (मेगावाट)	७५८**	१४२६
15.	विद्युतमा पहुँच प्राप्त जनसङ्ख्या (प्रतिशत)	६७.३	८७
16.	सिँचाई (हेक्टर)	१३,११,०००	१४,८७,२७५
17.	वन जङ्गलले ढाकेको क्षेत्र (प्रतिशत)	३९.६	४०
18.	सडक यातायातको कूल लम्बाइ (कि.मी.)	२५,१३३	२८,१३३

* हुम्ला जिल्ला सदरमुकामको हकमा चीनको स्वशासित क्षेत्र तिब्बत तर्फबाट जोडिने।

** जलविद्युत्बाट ७०५ मेगावाट, तापीयबाट ५३ मेगावाट गरी जम्मा ७५८ मेगावाट राष्ट्रिय प्रसारण लाईनमा जोडिएको, बैकल्पिक ऊर्जातर्फको ३५ मेगावाट राष्ट्रिय प्रसारण लाईनमा नजोडिएको। *** सन् २०११ को स्थिति।

अतिकम विकसित मुलुकबाट विकासशील मुलुकमा स्तरोन्नतीका लागि संयुक्त राष्ट्र संघले प्रति व्यक्ति औसत कुल राष्ट्रिय आय, मानव सम्पत्ति सूचक (HAI) र आर्थिक जोखिम सूचक (EVI) गरी ३ मापदण्डहरू र तिनको सीमा समेत निर्धारण गरेको छ। विकासशील राष्ट्रमा स्तरोन्नति हुनका लागि ३ मध्ये न्यूनतम २ मापदण्डको निर्धारित सीमा पार गर्नु आवश्यक छ। उल्लिखित मापदण्डहरू मध्ये योजना अवधिमा प्रतिव्यक्ति कुल राष्ट्रिय आय (अमेरिकी डलरमा) ७३ बाट ९०२ र आर्थिक जोखिम सूचक २७.८५ बाट २६.९५ पुग्ने अनुमान गरिएको छ।

चालु त्रिवर्षीय योजनाले लिएको रणनीति

चालु तेह्रौँ त्रिवर्षीय आवधिक योजना (आ.व. २०७०/७१-२०७२/७३) ले लिएको उद्देश्य र लक्ष्य हासिल गर्न देहायका रणनीतिहरू अपनाइएको पाइन्छ -

- विकास प्रक्रियामा निजी, सरकारी र सहकारी क्षेत्रको योगदान अभिवृद्धि गरी समावेशी, फराकिलो र दिगो आर्थिक वृद्धि गर्ने।
- भौतिक पूर्वाधारको विकास गर्ने।
- सामाजिक सेवाका क्षेत्रहरूमा पहुँच, उपयोग र गुणस्तर अभिवृद्धि गर्ने।
- सार्वजनिक तथा अन्य क्षेत्रहरूमा सुशासन अभिवृद्धि गर्ने।
- लक्षित वर्ग, क्षेत्र र समूहको आर्थिक र सामाजिक सशक्तीकरणमा अभिवृद्धि गर्ने।
- जलवायु परिवर्तनसँग अनुकूलित हुने गरी विकास कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने।

चालु त्रिवर्षीय योजनाले लिएको प्राथमिकता

चालु तेह्रौँ योजना (आ.व. २०७०/७१-२०७२/७३) मा निम्न लिखित प्राथमिकताका क्षेत्रहरू निर्धारण गरिएको पाइन्छ :-

- जलविद्युत तथा अन्य ऊर्जा विकास।
- कृषि क्षेत्रको उत्पादकत्व वृद्धि, विविधिकरण र व्यवसायीकरण।
- पर्यटन, उद्योग र व्यापार क्षेत्रको विकास।
- आधारभूत शिक्षा तथा स्वास्थ्य, खानेपानी तथा सरसफाई क्षेत्रको विकास।
- सुशासन प्रवर्द्धन।
- सडक तथा अन्य भौतिक पूर्वाधार विकास।
- प्राकृतिक स्रोत र वातावरण संरक्षण।

उल्लेखित प्राथमिकताहरूको अनुसरणले योजनाको उद्देश्य हासिल गर्न सघाउ पुग्नेछ।

इसिमोड (ICIMOD) - अन्तर्राष्ट्रिय एकीकृत पर्वतीय विकास केन्द्र (ICIMOD) को स्थापना सन् १९८३ डिसेम्बर ५ मा काठमाडौँमा भएका थियो। इसिमोडको प्रमुख उद्देश्य हिन्दकुश हिमालयका देशहरूबीच आर्थिक तथा वातावरणीय दृष्टिबाट उपयुक्त हुने विकास कार्यलाई टेवा दिई यस क्षेत्रको आर्थिक स्थिति अभिवृद्धि गर्नु हो। इसिमोड विकास संस्थामा हिन्दकुश पर्वतीय क्षेत्रका आठ राष्ट्रहरू अफगानिस्तान, पाकिस्तान, भारत, नेपाल, चीन, भुटान, बंगलादेश र म्यानमार पर्दछन्। इसिमोड लाई सहयोग गर्ने दातृ राष्ट्र एवं संस्था स्वीटजरल्याण्ड, जर्मनी र युनेस्को रहेका छन्। इसिमोडको प्रधान कार्यालय नेपालको ललितपुर स्थित खुमलटारमा रहेको छ।

- (9) ऊर्जा संकट भन्नाले के बुझनुहुन्छ ? यो संकट टार्न कस्ता उपाय अपनाउनु पर्ला ? यस संकटले प्रभावित सबै क्षेत्र समावेश गरी लेख्नुहोस् । (What do you understand by Energy crisis? What measures are to be taken to resolve the crisis? Write your answer considering probable affecting sector by this crisis.) (3+7) = 10

उत्तर :

सामान्य अर्थमा ऊर्जा भन्नाले शक्तिलाई बुझिन्छ । शक्ति सिर्जना गर्ने आधार नै उर्जाका स्रोतहरू हुन् । जसअन्तर्गत परम्परागत उर्जा (दाउरा), ब्रिकेट, पेट्रोलियम पदार्थ, जलविद्युत, सौर्य ऊर्जा, वायु उर्जा, आणविक उर्जा, जैविक उर्जा लगायतको अन्य आधुनिक उर्जाहरू समेत पर्दछन् । उर्जाको मागवमोजिम उर्जा उत्पादन तथा आपूर्ति हुन नसकेको अवस्थालाई नै उर्जा संकट (Energy Crisis) भनिन्छ । तीव्र जनसङ्ख्या वृद्धि, भौतिक पूर्वाधारमा भएको विकास, औद्योगिकीकरणमा भएको वृद्धि, सूचना प्रविधिमा भएको विकासले गर्दा नेपालका उर्जाको माग क्रमशः बढ्दै गएता पनि उर्जाको मागको तुलनामा उत्पादन न्यून भएकोले उर्जा संकट मुलुकको सबैभन्दा ठूलो संकटको रूपमा देखा परेको छ । परम्परागत उर्जा दाउरा, गुइँठामा आएको संकटले गर्दा गरिबहरूको चुल्हो नबल्ने, जलविद्युत उर्जाको संकटले गर्दा लोडसेडिङ बढ्दै जानु, पेट्रोलियम पदार्थका लागि पूर्ण रूपमा विदेशमा निर्भर नेपालमा बेला बेलामा विभिन्न कारणले गर्दा पेट्रोलियम पदार्थको आपूर्तिको कमीबाट सार्वजनिक यातायात, विभिन्न उद्योग तथा शहरको भान्सा सञ्चालन गर्न समेत कठिन परिरहेको पाइन्छ । यसरी मुलुक मूलतः परम्परागत (दाउरा) उर्जा, जलविद्युत उर्जा र खनिज उर्जामा निर्भर रहेकोले यी उर्जाको उत्पादन र आपूर्तिमा हुने कमीले गर्दा उर्जा संकटको सामना गरिरहेको छ । (यसबारेमा अझ बढी जानकारीका लागि लोक सेवा आयोगद्वारा प्रस्तुत द्वितीय पत्र "सामाजिक-आर्थिक अवस्था" विषयको नमुना प्रश्नहरूमध्ये प्रश्न नं. ६ (B) को उत्तर हेर्नुहोला ।)

उर्जा संकट टार्न अपनाउनुपर्ने उपायहरू

मुलुकको ज्वलन्त विषयको रूपमा रहेको उर्जा संकटले नागरिकको दैनिक जीवनयापन देखि लिएर निजी, सार्वजनिक, प्राज्ञिक सबै क्षेत्रलाई प्रभावित पारिरहेको पाइन्छ । जस्तो कि भर्खरै सूचना प्रविधितर्फ अग्रसर हुन थालेका नेपालका सरकारी कार्यालयहरू लोडसेडिङको कारण चल्न नसक्ने अवस्थामा पुगेका छन् । त्यस्तै गरी औद्योगिक विकासका लागि अग्रसर रहेको निजी क्षेत्र विद्युत तथा पेट्रोलियम उर्जा संकटको कारण मर्महात बन्दै कतिपय उद्योगहरू बन्द भइसकेको र कति बन्द हुने अवस्थामा रहेको पाइन्छ । उर्जा संकटले नेपालको हरेक क्षेत्र प्रभावित रहेको वर्तमान अवस्थामा उर्जा संकट सम्बन्धी समस्या समाधानका लागि अर्थात् उर्जा संकट टार्नका लागि निम्न लिखित उपायहरू अवलम्बन गर्न उपयुक्त हुने देखिन्छ :-

- (क) नीतिगत स्पष्टता :- ढुलमुले उर्जासम्बन्धी नीतिलाई विस्थापन गर्दै दिगो सोचमा आधारित सुस्पष्ट उर्जा विकास नीति तर्जुमा गरी सोको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नुपर्छ । उर्जा विकास नीति तर्जुमा गर्दा उर्जाका सबै स्रोतहरूलाई सम्बोधन गर्ने गरी तर्जुमा गर्नुपर्दछ ।
- (ख) उर्जा विकासमा प्राथमिकता :- नेपाल सरकारले आफ्नो आवधिक योजना तथा वार्षिक बजेट माफत सबै खाले आधुनिक उर्जा विकासमा प्राथमिकता दिनुपर्दछ । अझ

जनविद्युत उर्जाको उत्पादन तथा आपूर्तिलाई सहज गराउन सरकारले सबैखाले आवश्यक कदम चाल्नुपर्ने देखिन्छ ।

- (ग) **लगानी मैत्री वातावरण** :- उर्जा क्षेत्रमा लगानी मैत्री वातावरण निर्माण गर्दै स्वदेशी तथा विदेशी लगानीकर्तालाई उर्जा विकासमा लगानी गर्न प्रोत्साहित गर्दै जानुपर्दछ ।
- (घ) **उर्जामैत्री जनशक्ति उत्पादनमा जोड** :- नेपाल सरकारले जलविद्युत, वायु तथा सौर्य उर्जा, जैविक उर्जा जस्ता विभिन्न उर्जा उत्पादनका लागि आवश्यक पर्ने प्राविधिक जनशक्ति स्वदेशमै उत्पादन गर्नेतर्फ जोड दिनुपर्छ । जसले गर्दा उर्जा उत्पादनका लागि विदेशी प्राविधिकहरूको मुख ताक्न पर्ने अवस्थालाई कम गर्दै मुलुकमा उर्जामैत्री जनशक्ति पर्याप्त हुनसक्ने देखिन्छ ।
- (ङ) **उर्जाको समुचित उपयोग** :- उत्पादित उर्जाको चुहावट रोकी समुचित उपयोगमा ध्यान दिन सकेमा पनि उर्जा संकट कम गर्दै लैजान सकिन्छ । उर्जा खपतमा मितव्ययीता अपनाउँदै विद्युत चुहावट, पेट्रोलियम पदार्थको चुहावट, अनावश्यक प्रयोगलाई नियन्त्रण गर्नुपर्दछ ।
- (च) **पूर्वाधार विकासमा जोड** :- यातायात, सञ्चार जस्ता विकासका पूर्वाधारहरूको विकास जति बढी रूपमा हुन सक्दछ, त्यति नै जलविद्युत उर्जा लगायतका उर्जा उत्पादनका लागि सहज वातावरणको सिर्जना हुँदै जाने हुनाले सरकारले पूर्वाधार विकासमा जोड दिनुपर्छ ।
- (छ) **राजनीतिक स्थिरता एवं शान्ति सुरक्षा** :- राजनीतिक अस्थिरताले गर्दा मुलुकमा शान्ति सुरक्षाको स्थिति सबल हुन नसकेकोले लगानीकर्ताहरू लगानी गर्न डराई रहेको अवस्था छ । राजनीतिक अस्थिरताले नीतिगत अस्थिरता ल्याउने सोको फाइदा उठाई जल माफियाहरूले खोला भोलामा हाल्ने प्रवृत्ति, पेट्रोलियम पदार्थमा कृत्रिम अभाव सिर्जना गर्ने, जस्ता प्रवृत्तिले बढ्दा पाँइ उर्जा संकटलाई अझ बढाएको स्थिति छ । त्यसैले उर्जा संकटबाट पार पाउन राजनीतिक स्थिरता एवं शान्ति सुरक्षा आवश्यक देखिन्छ ।

खण्ड (Section) : B (अङ्क ३०)

संवैधानिक व्यवस्था सरकार

- (द) नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ बमोजिम संवैधानिक परिषद्को गठन विधि उल्लेख गर्नुहोस् । (Write the composition of constitutional council under the Interim Constitution of Nepal, 2063.)

5

उत्तर :

(नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ स्वरज भई सम्बत् २०७२ साल असोज ३ गते बाट नेपालको संविधान लागू भएकोले प्रस्तुत प्रश्नको समाधान पनि नेपालको संविधान २०७२ अनुरूप प्रस्तुत गरिएको छ ।)

नेपालको संविधान, २०७२ को धारा २८४ मा संवैधानिक परिषद्को गठन सम्बन्धि व्यवस्था रहेको छ । ६ सदस्यीय यस परिषद्को सिफारिसमा प्रधान न्यायधिश, लोकसेवा आयोग लगायत १३ ओटा संवैधानिक अंगका प्रमुख र सदस्यहरूको नियुक्ति गरिन्छ । संवैधानिक परिषद्मा देहाय बमोजिम अध्यक्ष र सदस्य रहने व्यवस्था छ :-

१. प्रधानमन्त्री	- अध्यक्ष
२. प्रधानन्यायाधीश	- सदस्य
३. प्रतिनिधि सभाको सभामुख	- सदस्य

४. राष्ट्रिय सभाको अध्यक्ष	- सदस्य
५. प्रतिनिधि सभाको विपक्षी दलको नेता	- सदस्य
६. प्रतिनिधि सभाको उपसभामुख	- सदस्य

प्रधान न्यायाधिशको पद रिक्त भएको अवस्थामा प्रधान न्यायाधीशको नियुक्तिको सिफारिस गर्दा संवैधानिक परिषदमा न्यायमन्त्री सदस्यका रूपमा रहन्छन् भने यस परिषदको सचिव भई नेपाल सरकारको मुख्य सचिवले कार्य गर्दछन् । संवैधानिक अंगका पदाधिकारीको नियुक्ति सम्बन्धी कार्यविधि, संवैधानिक अङ्गका काम, कर्तव्य र अधिकार तथा कार्यविधि कानूनद्वारा निर्धारण भए बमोजिम हुने कुरा संविधानमा उल्लेख छ ।

धारा २६६. राष्ट्रिय सुरक्षा परिषद : (१) नेपालको समग्र राष्ट्रिय हित, सुरक्षा र प्रतिरक्षा सम्बन्धी नीति तर्जुमा गर्न तथा नेपाली सेनाको परिचालन वा नियन्त्रण गर्नका लागि नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषदलाई सिफारिस गर्न देहाय बमोजिमका अध्यक्ष र सदस्यहरू रहेको एक राष्ट्रिय सुरक्षा परिषद रहनेछ :-

(क) प्रधानमन्त्री - अध्यक्ष
(ख) नेपाल सरकारको रक्षा मन्त्री - सदस्य
(ग) नेपाल सरकारको गृह मन्त्री - सदस्य
(घ) नेपाल सरकारको परराष्ट्र मन्त्री - सदस्य
(ङ) नेपाल सरकारको अर्थ मन्त्री - सदस्य
(च) नेपाल सरकारको मुख्य सचिव - सदस्य
(छ) प्रधान सेनापति, नेपाली सेना - सदस्य
- (२) रक्षा मन्त्रालयको सचिवले राष्ट्रिय सुरक्षा परिषदको सदस्य-सचिव भई काम गर्नेछ ।
 (३) राष्ट्रिय सुरक्षा परिषदले आफ्नो वार्षिक प्रतिवेदन राष्ट्रपति समक्ष पेश गर्नेछ र राष्ट्रपतिले त्यस्तो प्रतिवेदन प्रधानमन्त्री माफत संघीय संसद समक्ष पेश गर्न लगाउनेछ ।
 (४) राष्ट्रिय सुरक्षा परिषद सम्बन्धी अन्य व्यवस्था संघीय कानून बमोजिम हुनेछ ।

(९). कानूनी राज्यका आवश्यक तत्वहरू के के हुन् ? छोट्टकरीमा लेख्नुहोस् । (What are the essential elements of Rule of Law? Explain.)

5

उत्तर :

सामान्य अर्थमा कानून बमोजिम गरिने शासनलाई नै कानूनको शासन/कानूनी राज्य (Rule of law) भनिन्छ । वास्तविक अर्थमा कानूनी राज्य भन्नाले जनताको उचित र उपयुक्त प्रतिनिधित्व भएको वा आवाधिक निर्वाचनद्वारा निर्वाचित जनप्रतिनिधिहरू भएको विधायिकाद्वारा जनचाहना बमोजिम बनाइएको स्वच्छ, उचित, विवेक सम्मत एवं सामान्य मानिसको सोचाइमा युक्तियुक्त कानूनको आधारमा गरिने शासनलाई बुझिन्छ । सरकारलाई निरंकुश हुन बाट जोगाई लोकतान्त्रिक सरकारको स्थापना एवं सञ्चालन गर्न कानूनको शासनको आवश्यकता पर्दछ ।

कानूनी राज्यको अवधारणाका प्रणेताको रूपमा वेलयती कानूनविद् ए.भी. डायसीलाई लिइन्छ । निजले सन् १९८५ मा Introduction to the law of the Constitution लेखमा कानूनी राज्यलाई देहायका तीन अर्थमा स्पष्ट गरेको पाइन्छ । त्यसैले कानूनी राज्यको मैदानिक धरातल ए.भी. डायसीको उक्त लेखलाई नै मानिन्छ ।

(क) स्वेच्छाकारी शक्तिको अभाव निरंकुश शासनको अन्त्य

(ख) सबै व्यक्तिहरू कानूनको अगाडि समान र

(ग) संविधान सामान्य कानूनको उपज हो ।

माथि उल्लेखित ढाँचाको कानूनी राज्यका तीन अर्थ मध्ये पहिलो र दोस्रो अर्थ नेपालको सन्दर्भमा पनि आकर्षित छ । त्यसैले वर्तमान संविधानको धारा १६ मा मौलिक हकको रूपमा तिनलाई आत्मसात् गरिएको पाइन्छ । तेस्रो अर्थ भने बेलायत जस्तो अलिखित संविधान हुने मुलुकसँग मात्र सम्बन्धित मानिन्छ । कानूनी राज्यका लागि निम्न बमोजिम तत्वहरू अनिवार्य मानिन्छ :-

- कानूनको विद्यमानता, कानून वैध हुनुपर्दछ ।
- कानूनको सर्वोच्चता स्वीकार गर्नुपर्दछ ।
- स्वतन्त्र एवं सक्षम न्यायपालिकाको व्यवस्था हुनुपर्दछ ।
- निरंकुश तथा अत्याचारी शासनको अन्त्य हुनुपर्दछ ।
- शक्ति पृथकीकरणको साथै शक्ति नियन्त्रण तथा सन्तुलनको व्यवस्था हुनुपर्दछ ।
- न्यायशील समाजको स्थापनामा केन्द्रित हुनुपर्दछ ।
- कानूनको निर्माण जनादेशको आधारमा हुनुपर्छ ।
- कानूनको अगाडि सबै नागरिक समान हुनुपर्छ ।

शक्ति नियन्त्रण र सन्तुलनको सिद्धान्त - जनआकांक्षालाई कानूनको रूपमा मुखरित गर्ने व्यवस्थापिका, कानून क्रियाशील गराउने कार्यपालिका र कानूनको संरक्षण र व्याख्या गर्ने, न्यायपालिका बीच आपसी सम्बन्ध, समन्वय, सहयोग र अन्तरनिर्भरता हुनु नै शक्तिको सन्तुलन हो । यो शक्तिपृथकीकरणको उपसिद्धान्त/परिपूरक हो । अधिकारको दुरुपयोग गर्न नपाउने, अधिकारक्षेत्र भन्दा बाहिर नजाउने, शक्ति संघर्ष, निरङ्कुशता, श्रेष्ठता, वैमनस्यता, मनोमालिन्य, कटुता अदि त्याग्न भन्ने उद्देश्यले एक अर्गले अर्को अंगलाई नियन्त्रण र सन्तुलन गर्ने सिद्धान्त नै Doctrine of Check and Balance हो । यस सिद्धान्तका प्रणेता अमेरिकी विद्वान जोन एडम्स लाई मानिन्छ ।

(१०) समावेशीकरण अवधारणाका मूल उद्देश्यहरू के के हुन् ? (What are the main objectives of the concept of Inclusion?)

5

उत्तर :

राष्ट्रको मूलधारमा समावेश हुन नसकेका समूह, वर्ग, सम्प्रदाय, जाति, जाति, धर्म, लिंग र भाषा भाषीका व्यक्तिहरूलाई राष्ट्रको मूलधारमा समावेश गरी शक्ति, स्रोत र अवसरमा न्यायोचित साभेदारी सुनिश्चित गर्नु नै समावेशीकरणको अवधारणा हो । आर्को शब्दमा भन्नुपर्दा विद्यमान अवसर र पहुँचको अन्तराललाई कम गर्दै बंचित / बहिष्करण मा परेका समूह र सुविधा सम्पन्न समूह बीचको असमानता घटाउदै हरेक व्यक्ति, समुह वा जातिको स्वाभिमान र उनीहरूको आफ्नै विशिष्टताको सम्मान गर्दै भौतिक तथा सांवेगिक आधारभूत आवश्यकताहरूको परिपूर्ति गर्नु नै समावेशीकरणको अवधारणा हो । बहिष्करण (Exclusion) विरुद्ध लड्ने एउटा रणनीतिको रूपमा अगाडी आएको समावेशीकरणको अवधारणाका मूल उद्देश्यहरूलाई देहायका बुदाँहरूमा उल्लेख गर्न सकिन्छ :-

- अवसरबाट वञ्चित भएका वर्ग र समुदायका व्यक्तिहरूलाई राज्यको शासन सञ्चालन, सार्वजनिक नीतिको तर्जुमा कार्यान्वयन एवं मूल्याङ्कन प्रक्रियामा सहभागी हुने अवसर प्रदान गर्ने (राजनीतिक एवं प्रशासनिक समावेशीकरण),
- अवसरबाट वञ्चित भएका वर्ग र समुदायका व्यक्तिहरूलाई उत्पादन, उपभोग, लगानी र वितरण जस्ता अर्थ व्यवस्थाका सबै क्रियाकलाप एवं आर्थिक लाभ र अवसरहरूमा सहभागी हुने अवसर प्रदान गर्ने (आर्थिक समावेशीकरण),
- लिङ्ग, जात, धर्म तथा समाजको मिथ्या सोचका आधारमा गरिने विभेदको अन्त्य गरी न्याय र नैतिकतामा आधारित सामाजिक जीवनको स्थापना गर्ने (सामाजिक समावेशीकरण),
- भाषा, धर्म र संस्कृतिको स्वतन्त्रतापूर्वक उपयोग र संरक्षण गर्न पाउने हकको सुनिश्चितताको लागि भाषा, लिपि र संस्कृतिको संरक्षण र सम्बर्द्धन सम्बन्धी नीति निर्णयमा सहभागी हुन पाउने अधिकारको सुनिश्चितता प्रदान गर्ने (सांस्कृतिक समावेशीकरण),
- लैङ्गिक आधारमा कुनै भेदभाव नराखी साधन, श्रोत, अवसर र लाभहरूमा कुनै विभेद नहुने व्यवस्था कायम राख्ने (लैङ्गिक तथा यौनिक समावेशीकरण) ।
- राज्यको श्रोत र साधनको वितरण, आवश्यक पूर्वाधारको विकास, सेवा र सुविधाको प्रवाह र अवसर प्रदान गर्दा राज्यले सबै क्षेत्र/प्रदेशका लागि बिना भेदभाव र न्यायोचित रूपबाट गर्ने (प्रादेशिक समावेशीकरण) ।

अन्त्यमा, के भन्न सकिन्छ, भने समावेशीकरणको अवधारणा सबै मानिस जन्मजात रूपमा समान छन् तसर्थ हामी सबै मिलेर बाँचौं, बसौं, खाऔं, रमाऔं र कसैलाई पनि एक्लो नपारौं एवं राष्ट्रले पनि सबैलाई बिना भेदभाव समान व्यवहार गर्नुपर्छ भन्ने मानवीय मूल्य, मान्यता र आदर्शमा अडेको छ । समग्रमा यस अवधारणाको मूल उद्देश्य अवसरबाट वञ्चित भएका/बहिष्करणमा परेका वर्ग, समुदाय र लिङ्गका व्यक्तिहरूलाई बिना भेदभाव राजनीतिक एवं प्रशासनिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक र प्रादेशिक अवसरहरूमा सहभागी हुने अवसर प्रदान गर्नु हो ।

विकास प्रशासन (D.A.) - विकास र प्रशासनको संगम विकास प्रशासन एउटा नविनतम मूल्य मान्यताको खोज हो । सार्वजनिक प्रशासनको एक हाँगा तथा कार्यमूलक र लक्ष्यमूलक प्रशासन पद्धति हो । सरकारको त्यस कार्य वा उत्तरदायित्वलाई जनाउँछ जसद्वारा राष्ट्र निर्माण र सामाजिक, आर्थिक परिवर्तनलाई व्यवस्थित तुल्याउँछ । विकासोन्मुख मुलुकको कमजोर विकास व्यवस्थापनले गर्दा ती देशका लागि विकास प्रशासनको चासो बढेको पाइन्छ । दोश्रो विश्वयुद्धको क्षतिले संरचना निर्माणको आवश्यकता देखिए पछि यसको प्रवेश भएको मानिन्छ । जहिले सम्म विकासको मुद्दा बाँकी रहन्छ, त्यति बेलासम्म विकास प्रशासन चाहिन्छ । परिवर्तनमुखी, परिणाममुखी, प्रतिबद्धता, जनसहभागिता, समय सीमा आदि विकास प्रशासनका विशेषता हुन् ।